

T.C
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

YÛSUF HEMEDÂNÎ ÖRNEĞİYLE TÜRKLERİN
İSLÂMLAŞMASINDA SÛFÎLERİN ROLÜ

AYŞENUR ÜNAL
YÛKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
PROF.DR. KEMAL ÖZCAN

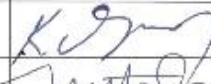
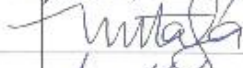
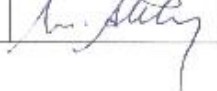
KONYA-2019

 KONYA	I.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ayşenur ÜNAL
	Numarası	168105011005
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Ana Bilim Dalı
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Kemal ÖZCAN
	Tezin Adı	Yüsuf Hemedâni Örneğiyle Türklerin İslâmlaşmasında Süffilerin Rolü

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan 'Yüsuf Hemedâni Örneğiyle Türklerin İslâmlaşmasında Süffilerin Rolü' başlıklı bu çalışmaya 12/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jüriimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Kemal Özcan	
2	Prof. Dr.	Mustafa Toker	
3	Dr. Öğr. Üyesi	Mustafa Akkuş	

 KONYA	İ.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ayşenur Ünal	
	Numarası	168105011005	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Ana Bilim Dalı	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒
		Doktora	☐
Tezin Adı	Yusuf Hemedâni Örneğiyle Türklerin İslâmlaşmasında Süfîlerin Rolü		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlandığı durumda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yaptığımı bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

Ayşenur ÜNAL
Ayşenur ÜNAL

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ayşenur Ünal		
	Numarası	168105011005		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Ana Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Kemal Özcan		
Tezin Adı	Yûsuf Hemedânî Örneğiyle Türklerin İslâmlaşmasında Sûfilerin Rolü			

ÖZET

İslâm tarihine genel olarak bakıldığında insanları tasavvufî hayata yönlendiren birçok neden görülür. Bunlardan başta gelenleri Kur'an ve sünnette dünyanın geçiciliği ve aldatıcılığının vurgulanması, Hz. Peygamber ve ashabının mütevazî bir hayat yaşamış olması gelmektedir. Diğer nedenlerde toplumun yaşadığı siyasî, dinî, iktisadî ve ahlakî bunalımlardan meydana gelir. Bu bunalım durumlarında insanlar o toplumun âlimlerine sığınmıştır. XI. yüzyıl dinî ve siyasî tartışmaların yaşandığı bir dönem olmasına rağmen Türk İslâm dünyası açısından güçlü bir medeniyetin temelleri bu dönemde oluşmaya başlamıştır. Bu dönemin temelleri özellikle Sultanlar tarafından desteklenen ve bölge halkının sevgisini kazanan sûfiler tarafından atılmıştır. Bu sûfilerin en önemlilerinden biri Hâce Yûsuf Hemedânî olmuştur. Hemedânî yaşadığı dönemdeki siyasî ve dinî tartışmalardan uzak durmuş, ömrünü ilim ve irşad yoluna adanmıştır. Böylece Türkistan'dan Anadolu'ya, Anadolu'dan Balkanlara uzanacak olan İslâmlaşmanın önderlerinden biri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Sufiler, Türkler, İslâmlaşma, Hemedânî.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Author's	Name and Surname	Ayşenur Ünal		
	Student Number	168105011005		
	Department	Tarih Ana Bilim Dalı		
	Study Programme	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Supervisor	Prof. Dr. Kemal Özcan		
Title of the Thesis/Dissertation	The Rol of Sufis in the İslamization of the Turks with the Example of Yusuf Hemedani			

ABSTRACT

When we look at the history of Islam in general, there are many reasons that lead people to Sufi life. The most important of these are the emphasis on the eternity and deceit of the world in Quran and Sunnah, Hz. The Prophet and his companions lived a modest life. For other reasons, it consists of political, religious, economic and moral crises. In these crises, people have taken shelter in the scholars of that society. Although the 11th century was a period of religious and political debates, the foundations of a strong civilization in the Turkish Islamic world began to emerge in this period. The foundations of this period were taken by the Sufis, who were supported by the Sultans and gained the love of the people of the region. One of the most important of these Sufis is Khawaja Yûsuf Hemedanî. Hemedani lived away from political and religious debates during his time and devoted his life to the path of knowledge and guidance. Thus, he became one of the leaders of Islamism which would extend from Turkestan to Anatolia and from Anatolia to Balkans.

Key Words: Mysticism, Sufis, Turks, Islamization, Hemedânî.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
KISALTMALAR.....	ix
ÖN SÖZ.....	x
GİRİŞ.....	1
A. Araştırma Konusuyla İlgili Kuramsal Çerçeve.....	1
B. Araştırmanın Kaynakları.....	1
1. Rütbetü'l- Hayat/ Hayat Nedir.....	1
2. Nefehâtü'l- Üns	2
3. Reşehât.....	2
4. Sıfatü's- Safve	2
C. Tasavvuf ve Sûfiler	3

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKLERİN İSLÂMİYET İLE TANIŞMALARI

1.1. Peygamber Efendimiz ve Halifeler Dönemi.....	7
1.2. Emeviler Dönemi.....	9
1.3. Abbasiler Dönemi.....	12
1.4. Abbasiler Sonrası Dönem.....	13
1.5. İslâmiyete Geçiş Sürecinde Türklerin İnançları	14
1.5.1. Totemizm.....	14
1.5.2. Şamanizm	14
1.5.3. Tabiat Kuvvetlerine İnanma	15
1.5.4. Atalar Kültü	15
1.5.5. Gök Tanrı İnanışı.....	15
1.5.6. Türklerin Diğer İnanışları.....	16

İKİNCİ BÖLÜM

YÛSUF HEMEDÂNÎ'NİN HAYATI VE YAŞADIĞI DÖNEMİN İNCELENMESİ

2.1. Hayatı.....	18
2.2. Kişilik Özellikleri	19
2.3. İzlediği Yol ve Düşünceleri	20
2.4. Hocaları.....	22
2.4.1. Ebû İshâk Şîrâzî.....	22
2.4.2. Ebû Ali el-Fârmedî	23
2.4.3. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî.....	24
2.5. Vefatı ve Türbesi	24
2.6. Yaşadığı Dönem	25
2.6.1. Siyasî ve Dinî Açından.....	25
2.6.2. İlmî ve Kültürel Açından.....	29

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÛSUF HEMEDÂNÎ'NİN TÜRKLER ARASINDA İSLÂMİYET'İN YERLEŞMESİNDEKİ ROLÜ

3.1. Eserleri.....	33
3.1.1. Risâleleri	34
3.2. Hakkında Anlatılanlar.....	36
3.3. Hemedânî ve Çağdaşı Gazalî.....	38
3.4. Talebeleri	39
3.4.1. Hacı Abdullah Berakî	39
3.4.2. Hacı Hasan Endâkî.....	40
3.4.3. Abdülhâlik Gucdüvânî.....	40
3.4.3.1. Bahaeddin Nakşibend.....	44
3.4.4. Ahmed Yesevi	46
3.4.4.1. Çocukluğu, Tasavvufa İntisabı ve Silsilesi	46
3.4.4.2. Tasavvuf Anlayışı.....	47
3.4.4.3. Buhara'dan Türkistan'a Dönüşü	48
3.4.4.4. Talebeleri.....	49

3.4.4.5. Menkıbevi Hayatı.....	50
3.4.4.6. Vefatı ve Türbesi.....	52
SONUÇ	53
KAYNAKÇA	55

KISALTMALAR

age. : adı geçen eser

b. : bin

bk. : bakınız

C. : Cilt

ev. : Çeviren

DİA :Diyamet İslâm Ansiklopedisi

H. : hicri

haz. : hazırlayan

H. : Hazreti

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

M. : Miladi

ö. : ölüm tarihi

s. : Sayfa

S. : Sayı

Yay. : Yayınları

ÖN SÖZ

Türklerin İslâmiyet ile tanışıp onu kabul etmesi uzun zaman almıştır. Türkler İslâmiyet'i ilk olarak savaşlar ve ticaret sayesinde tanımıştır. Bundan dolayı Türklerin başlangıçta İslâmlaşması bireysel olarak gerçekleşmiştir. Türklerin İslâmiyet'i sevip, anlayıp ve kitleler hâlinde kabul etmesi İslâm âlimleri aracılığıyla olmuştur.

Yûsuf Hemedânî Örneğiyle Türklerin İslâmlaşmasında Sûfilerin Rolü isimli yüksek lisans tezimde ben bu sûfilerden olan Yûsuf Hemedânî'yi özellikle anlatmak istedim. Çünkü Türkistan ve Anadolu'ya İslâmiyet ve tasavvufun yayılmasına vesile olan, eserler yazmaktan ziyade önemli öğrenciler yetiştiren bu büyük ve mütevazı âlim bizim tarihimizde pek bilinmemektedir.

Bu tez giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş kısmında kısaca Türklerin İslâmiyetle hangi vasıtalarla tanıştığını, tasavvufu ve sûfilîği açıkladım.

Birinci bölümde Türklerin İslâmiyet ve Müslümanlarla ilk karşılaşmalarını, Hz. Peygamber ve Halifeler, Emeviler, Abbasiler ve Abbasiler'den sonraki dönem olarak yazdım. Ayrıca Türklerin İslâm öncesi inanışlarından kısaca bahsettim.

İkinci bölümde Yûsuf Hemedânî'nin hayatını, şahsiyetini, izlediği yol ve düşüncelerini, hocalarını, yaşamış olduğu dönem olan XI. yüzyılı ve Türkistan coğrafyasını siyasî, dinî, ilmî ve kültürel açıdan değerlendirdim.

Üçüncü bölümde Hemedânî'nin eserlerini, hakkında anlatılanları, çağdaşı Gazalî ile benzer yönlerini ve talebelerini ayrıntılı olarak yazmaya gayret ettim.

Sonuç kısmında Yûsuf Hemedânî'nin Türk coğrafyasının İslâmlaşması konusundaki önemini vurguladım ve Hemedânî ile öğrencilerinin bugüne kadar devam eden, Türkistan ve Anadolu coğrafyasına Yesevilik ve Nakşibendilik tohumlarını atmasından bahsederek tezimi sonlandırdım.

Böyle bir konuda bana çalışma fırsatı sunan ve Türkistan coğrafyasına gitmeme vesile olup dünü ve bugünü daha iyi anlamlandırmamı sağlayan Değerli Hocam Prof. Dr. Kemal Özcan'a çokça teşekkür ederim.

Ayşenur ÜNAL

Konya /2019

GİRİŞ

A. Araştırma Konusuyla İlgili Kuramsal Çerçeve

Çalışmamızın konusu çok uzun bir zaman dilimine yayıldığından dolayı Türklerin İslamlaşmasında rolü olan sûfilere Hâce Yusuf Hemedânî ve onun öğrencileriyle sınırlandırdık. Ancak konunun bir bütün oluşturması açısından Türklerin İslâmiyet'i kabul etmeye nasıl ve ne şartlarda başladığına, tasavvuf ve sûfilere, o dönem Türkistan coğrafyasının siyasî, dinî, ilmî ve kültürel açıdan durumuna değindik.

B. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamızın esasını Hemedânî ve onun talebelere oluşturduğu için, genel tarihi kaynaklar ve araştırma eserlerinin yanısıra temel kaynak olarak tabakat kitaplarını ve evliya menâkıbnâmelerini¹ kullandık.

1. Rütbetü'l- Hayat/ Hayat Nedir

Necdet Tosun tarafından hazırlanan bu eserin içeriğini, Yûsuf Hemedânî'nin üç risâlesi ve Abdülhâlik Gucdüvânî'nin Makâmât-ı Yûsuf Hemedânî isimli Farsça risâlesi oluşturur. Hâce Hemedânî Rütbetü'l Hayat adlı ilk risâlesinde sûfi gözüyle hayata bakışı anlatmıştır. Bu risâleyi Muhammed Emin Rîyahî Tahran'da neşretmiştir. Diğer iki risâlesinin biri tassavvuf âdâbını, diğeri de kâinâtın insanın hizmetinde oluşunu konu almaktadır. Dört kısımdan oluşan eserin birinci kısmı Makâmât-ı Yûsuf Hemedânî tercümesiyle başlar. Ancak ondan önce Muhammed Emin Rîyahî tarafından Hâce Yûsuf Hemedânî ve Rütbetü'l Hayat adıyla giriş yapılmıştır. Ardından Necdet Tosun, Gucdüvânî'nin hocası hakkında yazdığı, Yûsuf Hemedânî'nin ahvâlini ve ahlâkını konu alan Makâmât-ı Yûsuf Hemedânî risâlesi ile ilgili bilgi verir. İkinci kısım Rütbetü'l Hayat, Üçüncü kısım Mehmet Kanar'ın tercüme ettiği Tarîkat Âdâbı risalesi, dördüncü kısım da Hemedânî'nin diğeri risâlesi İnsan ve Kâinât'tan oluşur.²

¹ Menâkıbnâme: Dinî ve tasavvufî konuda ünlü olan kişilerin hayat hikayelerinin ve kerametlerinin anlatıldığı eserlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Yaşar Ocak, **Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Evliya Menâkıbnâmeleri**, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.

² Hâce Yûsuf Hemedânî, **Rütbetü'l-Hayat Hayat Nedir** (Çev.Necdet Tosun), İnsan Yayınları, İstanbul 2016.

2. Nefehâtü'l- Üns

Nakşibendi şeyhi, İranlı mutasavvıf ve şair Abdurrahman Câmî tarafından Ali Şîr Nevâî'nin isteği üzerine bu eser yazılmıştır. Lamiî Çelebi, Farsça olan bu eseri Türkçe'ye tercüme etmiştir. Eserin kaynağı Sülemî'nin ilk sûfî tabakat kitaplarından olan Tabakatu's-Sûfîyye 'dir. Sülemî, Tabakatu's- Sûfîyye'sinde 103 sûfinin hayatını beş bölüme ayırıp kronolojik olarak anlatırken, Harevî bu sûfilere 120 tane daha ekleme yapmıştır. Abdurrahman Câmî,'nin eklemesiyle bu sayı 600 olmuştur. Câmî eserini yazarken kronolojiyi veya sûfîlerin yaşadıkları yeri esas almamış, sûfîlerin tasavvufî hareketlere ve tarikatlara mensup olanlarını bir arada anlatmıştır. Bu eser başta Fahreddin Ali Safî'nin Reşehât'i olmak üzere kendinden sonra yazılacak olan birçok esere ilham vermiştir.³

3. Reşehât

Fahreddin Ali Safî'nin Ubeydullah Ahrâr'ı anlatmak için kaleme aldığı bu eserin tam ismi Reşehât-ı Aynü'l Hayat'tır. Eserde Hâce Yûsuf Hemedânî'den başlayarak, doksanın üzerinde Nakşibendiyye büyüklerinin hayatları ve düşünceleri anlatılmıştır. Gucdüvânî'nin anlatıldığı bölümde ayrıntılı olarak Nakşibendiyye'nin on bir temel esası da ele alınmıştır. Nakşibendiyye büyükleri anlatıldıktan sonra, Ubeydullah Ahrâr'ın doğumu, çocukluğu, tefsirleri, hikmetleri ve kerametlerinden bahsedilmiştir. Necip Fazıl bu eseri Reşahat Can Damlaları adıyla sadeleştirmiştir. Mustafa Özсарay da Reşehât: Hayat Pınarından Can Damlaları ismiyle eseri sadeleştirerek hazırlamıştır.⁴

4. Sıfatü's- Safve

Bu eser Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzi tarafından İsfehanî'nin Hilyetü'l-evliyâ eserinin kısaltılarak, yeni zâhid ve sûfîlerin eklenmesiyle, bu kişilerin yaşadıkları bölge ve beldelere göre oluşturulmuştur. Eserin giriş kısmında Cevzi, Hilyetü'l-evliyâ eserinin eleştirisini yapmıştır. Bu eleştiriler arasında çoğu zâhid ve sûfinin sadece adının zikredilmesi, gereksiz tekrar ve ayrıntılar, anlatılan kişilerin menkıbelerinden ziyade rivayet ettikleri hadislere büyük oranda yer verilmesi, bu hadislerin çoğunun uydurma olması, İmam Malik ve Ahmed gibi zâhidlerin mutasavvıf olarak takdim edilmesi, eserin belli bir düzeninin olmaması, Hz. Peygamber'e eserde yer verilmemesi, zâhid olarak tanınmayan bazı kişilerin esere alınıp asıl zâhid olarak bilinen kişilerin göz ardı edilmesi, az oranda abîd ve zâhid kadından söz edilerek diğerlerinden bahsedilmemiş olması vardır. Hilyetü'l-

³ Süleyman Uludağ, "Nefehâtü'l- Üns", **DİA**, C.32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 521-522.

⁴ Necdet Tosun "Reşehât", **DİA**, C.35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 8-9.
Şeyh Safiyüddin, **Reşahat Can Damlaları** (sadeleştiren: N. F. Kısakürek), Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2015,

evliyâ'da toplam 688 biyografi bulunmasına karşın, bu eserde toplam 1031 biyografi vardır ve bunların 234'ü kadındır. Ayrıca eserde velîlere, abîdlere, küçük yaşta öğüt veren seçkin kızlara, cinlerden abîd kimselere ve kadınlara yer ayrılmıştır. Eser Türkçe'ye Abdülvehhab Öztürk tarafından Allah Dostları adıyla tercüme edilmiştir.⁵

C. Tasavvuf ve Sûfiler

Türklerin İslâmiyet'i tanınması ve kabule başlaması çok uzun ve ciddi mücadelelerin yaşanmasına sebep olmuştur. Türkler, İslâmiyet'i savaş, ticaret ve bizim için en önemli İslâmlaşma vasıtası olan İslâm âlimleri aracılığıyla tanımıştır. Herbiri aynı zamanda büyük birer mutasavvıf olan bu İslâm âlimleri, Türklerin kalplerine nüfuz ederek onların muhabbetini kazanmıştır. Tasavvuf bir gönül ve nefis terbiyesidir. Kalbi Allah dışında olan her şeyden temizlemektir.⁶ Tasavvufun esası nefsin hoşuna giden şeylerden vazgeçerek insanın ruhunu rehin vermiş bir ceset olarak yaşamasına engel olmaktır.⁷ Tasavvuf bir hâl ilmi olduğu için birçok sûfi farklı şekilde tasavvuf tanımı yapmıştır. Bunlardan bazıları şöyledir:

Ma'rûf-i Kerhî: *“Hakikatleri almak, Halkın elinde bulunandan ümidi kesmektir.*

Cüneyd-i Bağdâdî: *Allah ile beraber olmaktır. Hakk'ın seni sende öldürmesi, kendisi ile diriltmesidir.*

Nasrabazî: *Kitap ve sünnete dört elle sarılmak, heva-heves ve bidatlere tabi olmamak, şeyhlere hürmet etmeye büyük değer vermek, halkın özürlerini kabul etmektir.*

Ebû Bekir eş-Şiblî: *Karşılıklı dostluk ve sevgidir. Hiçbir kaygı duymadan Allah ile beraber olmaktır.*

Ebû Hafs el-Haddâd: *Edepten ibarettir.*

Ebû Said Arabî: *Fuzuli işleri terketmektir”.*⁸

Ebû Hüseyin en-Nûrî: *“Tasavvıf nefsin her türlü hazzını terk etmektir”.*⁹

⁵ İbn'ul Cevzi, **Sıfatü's –Safve Allah Dostları** (Çev.Abdülvehhab Öztürk), Kahraman Yayınları, İstanbul 2016; Dilaver Güner, “Sıfatü's –Safve”, **DİA**, C.37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 106-107.

⁶ İmam-ı Gazalî, **El Munkızu Min-ed Dalâl**, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 1970, s. 58.

⁷ Selçuk Eraydın, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 31

⁸ Mustafa Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, Dergah Yay., İstanbul 2011, s. 27-29.

Husrî: *“Tasavvuf, muhalefet kederinden ve bulanıklığından sırrın (ruhun ve kalbin) safa içinde olmasıdır.*

Muhammed b. Ahmed Mükkri: *Tasavvuf, Hakk ile beraber hallerin istikamet üzere olmasıdır.*

Mürtaiş: *Tasavvuf, güzel ahlaktır”.*¹⁰

Ebû Hafs en-Nîsâbüri: *“Tasavvuf, bütünüyle edepten ibarettir. Her vaktin ve her makâmın bir edebi vardır. Vakitlerle ilgili edeplere riayet eden, ricâlin ulaştığı yere ulaşır. Edepleri yitiren ise (Allah’a) yakın olduğunu zannettiği yerden uzak düşer, makbul olduğunu umduğu yerden de reddedilir.”*¹¹

Ebû Bekir eş-Şiblî: *“Tasavvuf, birbiriyle uyumlu olmak ve birbirinin halinden anlamaktır.”*¹²

İmâm-ı Rabbânî tassavvuf yolunda ilerlemek anlamına gelen seyr-ü sülûku; *“Seyr-ü sülûkdan maksad nefsi kötü huylardan ve çirkin sıfatlardan temizlemektir.”* diyerek açıklamış ve öz bir tasavvuf tanımı yapmıştır.¹³

Sûfi kelimesinin kökeni ve anlamı konusunda birçok fikir vardır. Bazıları bu kişilerin sûf (yün) giydiğinden dolayı böyle adlandırıldıklarını söylemiştir. Kimileri Allah’ın huzurunda ve camide saff-ı evvelde yani ilk sırada buldukları için sûfi denildiğini ifade eder. Bir başka açıdan bu kişilerin doğru hal ve davranışlarından dolayı ahirette ilk sıralarda yer alacağından böyle adlandırıldıkları söylenir. Diğer bir kesim de bu insanların, Mekke’den Medine’ye göç eden fakir ve kimsesiz olan kişilerin Mescidi Nebevi’nin sofasında kaldığı için Ashab-ı suffa olarak bilindiğini, Ashab-ı Suffa’yı dost edinip bu yolu takip ettiklerinden dolayı sûfi denildiğini düşünür. Diğer görüşlerde Kâbe hizmetlerini gören Benu Suffa isimli bir kabileden dolayı bu kelimeyle ilişkilendirmiş veya Safevi kelimesinin anlam olarak saf ve duru soydan gelmesiyle bağlantı kurmuştur. Buna benzer bir düşünce de Savf bir tarafta olmak, yüz çevirmek anlamına geldiği için bu kişilerin kötü huy ve davranışlardan yüz çevirdiğinden bu ismin kullanıldığını tahmin eder. Farklı bir grup da bu kelimenin Yunanca hikmet anlamına gelen sofos-sophia’dan geldiğini iddia eder. İmam Kuşeyrî ise bu işin içinde olanların davranışlarını ve huylarını

⁹ Ebû Abdurrahman es- Sülemî, **Tabakât’s-Sûfiyye – İlk Zâhid ve Sûfiler** (Çev. Abdürrezzak Tek), Bursa Akademi Yay., Bursa 2018, s. 82.

¹⁰ Hücvirî, **Keşfu’l Mahcub – Hakikat Bilgisi** (haz. Süleyan Uludağ), Dergah Yay., İstanbul 2018, s. 101-104.

¹¹ Sülemî, **age.**, s. 55.

¹² Sülemî, **age.**, s. 194.

¹³ Ahmet Baysan, **Şeyh Seyyid Ahmed Siyâhî ve Evliyâ Sohbetleri**, Töre Yayınevi, Kastamonu 2015, s. 33.

düzeltilip, kötü işlerden nefislerini uzak tuttukları için özel olarak bu gruba sûfi denildiğini açıklar.¹⁴ Sûfinin bazı tanımları şöyledir:

Ebû Hüseyin en-Nurî: “Sûfiler, ruhları safâ halinde olan, onun için de Hakk’ın huzurunda ilk sırada yer alan kimselerdir.

Mürtais: Sûfi, düşüncesi ve arzusu hiçbir şekilde adımından önce gitmeyendir.

Husrî: Sûfi, mevcut olduktan sonra ma’dum olmaz, ma’dum olduktan sonra mevcut olmaz. Yani onun varlığı yokluk, yokluğu varlık olmaz.”¹⁵

Ebû Tûrâb:” Sûfi hiçbir şeye kederlenmez. Her şey ona safâ verir.”¹⁶

Cüneyd-i Bağdâdî: “Sûfi toprak gibidir. Kötü olan her şey onun üzerine atılır. Fakat onda güzelden başka bir şey çıkmaz. Sûfi yer gibidir, iyisi de kötüsü de ona basar. Bulut gibidir, her şeyi gölgelendirir. Yağmur gibidir her şeyi sular.

Zunnûn el-Mısırî: Konuştuğu zaman, sözleriyle hakikatlerden açıklamalar yapar. Sükût ettiği zaman da alâkaları kesmek suretiyle organları onun adına konuşur.

Ebû Hasan Harakânî: Hırka ve seccadeye, şöhret ve kaideye sığınan değil, fena fillah olandır. Gündüz güneş, gece ay aramayan kişidir.

Hallâc-ı Mansûr: Zatı itibariyle tek ve yalnız olan kimsedir. Kimse onu kabul etmez o da kimseyi kabul etmez. Sadece Hakk ile meşgul olur. Allah’ın zatını birleyendir. Allah’tan işaretler getirendir.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî: A mum sende sûfi huyları var. Sanırım ki şu altı huyu gönül erlerinden almışsın: Geceyi uyanık geçirmek, yüzü nurlu olmak, beti-benzi sararmak, gönül yanışı, gözyaşı ve uyanıklık.”¹⁷

Tasavvufun konusu Allah’ın rızasını kazanmak ve sonsuz olan mutluluğa kavuşmak amacıyla kişinin nefisini temizlemesi, içini ve dışını her türlü pis şeylerden arındırmasıdır. Tasavvufun amacı güzel ahlâk, nefis terbiyesi, salih

¹⁴ Hücvirî, *age.*, s.95; Eraydın, *age.*, s. 51-52.

¹⁵ Hücvirî, *age.*, s. 100-103.

¹⁶ Seyyid Abdülhâkim Arvâsî, *er-Riyâzü’t-Tasavvufiyye*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1341, s. 16.

¹⁷ Kara, *age.*, s. 24-26.

ameller, dünyadan ve insanların arzuladığı geçici heveslerden yüz çevirmek, halkla birlikte Hakk olanın yoluna gitmektir.¹⁸

Kuşeyrî tasavvufu iki bölüme ayırır. Bunlar amel ve ilimdir. İbadet, taat, takva, vera, zühd ve ahlâk ilk bölümü kapsar ve bu tasavvufun başlangıç yeridir. Marifet, irfan, ilham, keşf, hikmet, sır ve hakikat ikinci kısmı oluşturur. Zühd ve riyazet sûfinin kalbini arındırır, bunun sonucu ruh “marifet” olarak isimlendirilen bilgiyle dolar. Yani zühd araç, ilim amaçtır. Ama bu bilgiler akılla ya da nakille öğrenilemez. Onlar keşf edilir. Bu yüzden marifet ve hakikat olarak bilinen bilgiler sûfilere özel olmuştur. Ancak İslâm’da yalnızca marifete dayandırılan ibadetsiz ve amelsiz bir tasavvuf anlayışı yoktur. Tasavvuf dinin emri olan amel ve ibadetleri eksiksiz olarak uyguladıktan sonra marifete onay verir. Tasavvuf ibadetleri veya amelleri yok saymaz.¹⁹

Türklerin sûfilerden önceki dönemde, savaş ve ticaret sayesinde bireysel olarak İslâmlamîyet’i kabul ettikleri görülürken, sûfilerin faaliyetleriyle İslâmlaşma hızlanmış ve artarak devam etmiştir. Zamanla Türklerin çoğunlukla yaşadığı Horasan, tasavvufun şekillendiği önemli yerlerden olmuştur. Mâverâünnehir bölgesi de büyük sûfiler yetiştirmiştir. Semerkant ve Buhara gibi şehirlerde güçlü medreseler ve âlimler ortaya çıkmıştır. Bunlar bu bölgelerde Sünnî bir muhitin oluşmasında etkili olmuştur. Bu sayede burada dinî kurallara ve Sünnîliğe sıkıca bağlı tarikatlar gelişip yayılmıştır. Bağdat Nizamiye Medresesi’nde eğitim görmüş, sonra Horasan tasavvuf kültüründe yetişmiş bir sûfi olan Hacı Yûsuf Hemedânî de bu sûfilerdendir. Mâverâünnehir’deki birkaç müridine irşad izni verip halife olarak tayin etmiştir. Bunlardan en önemli iki halifesi Abdülhâlik Gucdüvânî ve Ahmed Yesevî’dir. Ahmed Yesevî ile birlikte Yesevilik, Abdulhalik Gucdüvânî’nin faaliyetleri ile birlikte Türkistan’da Hâcegan tarikatının tohumları atılmıştır.²⁰

¹⁸ Eraydın, *age.*, s. 55-56.

¹⁹ Abdülkerim Kuşeyrî, **Tasavvuf İlimine Dair Kuşeyri Risalesi** (haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İstanbul 2017, s. 24-25.

²⁰ Necdet Tosun, “Yûsuf el-Hemedânî”, **DİA**, C.44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 12-13.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKLERİN İSLÂMİYET İLE TANIŞMALARI

1.1. Peygamber Efendimiz ve Halifeler Dönemi

Türkler ve Arapların münasebetlerinin çok eskilere dayandığı bilinmektedir. Bu iki kavmin Peygamber dönemi öncesinde de birbirlerini tanıdıklarına dair işaretler vardır. Bu işaretler cahiliye dönemi şairlerinin şiirlerinde ve darb-ı mesellerinde ortaya çıkar. Arap şairler şiirlerinde Türkleri cesur ve acımasız olarak göstermiş, halkı korkutarak Türklerden uzak tutmak istemiştir.²¹

Türkler ve Arapların ilk karşılaşmaları genel olarak baskın ve askerî yollarla gerçekleşmiştir. Hazar ve Volga boylarında yaşayan Hazar Türkleri, İran ve Mezopotamya bölgesine gelerek buralarda yaşayan Arap kabilelerine ani baskınlar düzenleyerek birçok Arap esir almıştır.²² Bu esirler iki topluluğun birbirini daha yakından tanınmasına ve kültürlerini birbirlerine aktarmasına vesile olmuştur. Ayrıca yapılan küçük çapta sayılabilecek ticari ilişkiler ve tüccarlar, iki kavmin birbirini tanımalarının yolunu açmıştır.

Müslüman Araplar zamanla güçlenmiş ve savaşlarda karşılarında olanları yenilgiye uğratmışlardır. Yenilgiye uğrattıkları her halk gibi Türkler de yavaş yavaş İslâmlaşmaya başlamıştır. Savaşlar, yağmalar ve bunları izleyen tutsak değiş tokuşu kültürlerin birbirini tanınmasına ve İslâmiyet'in az da olsa bilinmesine vesile olmuştur.²³

Birbirlerinden çok uzak olan bu iki kavmin daha yakından tanışmaları Sasaniler aracılığıyla olmuştur. V. asrın sonlarına doğru batıya yönelen ve Sasaniler ile karşılaşan Türkler, batı komşuları olan Sasanilerin iç ve dış siyasetine müdahale etmişlerdir. Bu müdahaleye bir örnek verecek olursak Sasani hükümdarı Kavad'ın (488-541) Eftalitlerin yardımıyla tahta çıkmış olması ve saltanatı boyunca onların nüfuzu altında kalmasıdır.²⁴

Zaman geçtikçe Sasani hükümdarları Türklerle iyi geçinme siyaseti izlemeye başlamıştır. Bundan dolayı Sasani hükümdarlarından Nuşirevan (541-579) doğuda kendine güçlü bir rakip olan Göktürklerle iyi geçinmeye çalışmış ve dostane

²¹ Abdülkerim Özyayın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", **Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi**, Türk Dünyası Özel Sayısı: 53, Ankara 2013, s. 488.

²² Zamira Ahmedova, **Türkler Arasında İslâmiyet'in Yayılmasında Tasavvufun Rolü**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 5.

²³ Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler** (Çev. Y. Moran), e yayınları, İstanbul 1984, s. 25.

²⁴ Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 35.

ilişkilerin gelişebilmesi için Göktürk Hakanının kızı ile evlenmiştir. Bu evlilikten IV. Hürmüz doğmuştur. Nuşirevan bundan sonra doğuya yaptığı seferlerde orduya Türk askerlerini de dâhil etmiştir.²⁵ Böylelikle Türklerin Sasanilerin doğu komşusu olan Araplarla ilişkileri savaş yoluyla da olsa artmaya başlamıştır.

Türklerin Peygamber Efendimiz döneminde de Araplarla olan ilişkilerinden söz edilmektedir. Hatta Hz. Muhammed'in Türklerle iyi geçinilmesini ve onlarla savaş yapılmamasını öğütleyen hadisleri bilinmektedir. Bu konuyla ilgili bazı hadisler şunlardır:

“Türkler size dokumadığı sürece siz de onlarla dost geçininiz.”

“Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız.”²⁶

Ayrıca bu hadislere ek olarak Türkler ile Araplar arasında birçok mücadelenin olacağını, Türklerin hâkimiyeti Arapların elinden alacağına dair hadislerden de bahsedilmektedir. Bu hadisler de şöyledir:

“Sizin aranızda fitne ve fesat, kan gövdeyi götürdüğünde, Allah bu ümmete Türkler'den bir ordu gönderecektir. Onlar ata binmede, Araplar'dan çok üstün ve silah kullanmada onlardan çok daha mahirdirler. İşte Allah bu dini onlarla yeniden güçlendirecektir.”²⁷

“Ümmetimi geniş yüzlü, küçük gözlü, yüzleri deriden kalkanlar gibi olan bir kavim önünde sürecek. Onlar üç defa Arap yarımadasına kadar varacaklar. Birincisinden kaçan kurtulur, ikincisinden bazısı kurtulur, bazısı mahvolur, üçüncüsünde ise kökleri kazınır. Bunlar Türklerdir. Allah'a yemin olsun ki, atlarını Müslümanların camisinin direklerine bağlayacaklardır.”²⁸

Yukarıda söylenen bu hadisler Peygamber Efendimiz döneminde Türklerle Arapların birbirini tanıyor olabileceğine işaret etmektedir. Ama unutulmamalıdır ki bu dönemde Türkler ve Araplar arasında bilinen bir savaş ya da anlaşma yoktur. Çünkü bu dönemde Türk-Arap ilişkileri Sasaniler aracılığıyla sağlanmıştır. Türklerin Araplarla kesin olarak karşılaşması Horasan'ın fethedilmesiyle olmuştur. Fakat Zekeriya Kitapçı Hz. Peygamber'in Türk büyüklerine mektup yazmış olabileceğinden bahseder.²⁹

Peygamber Efendimizin vefatından sonra Halife Hz. Ebubekir (r.a.) zamanında hızlı bir İslâm fütuhatına başlanarak, doğuda İran, batıda Kuzey Afrika, kuzeyde

²⁵ Yıldız, **age.**, s. 35

²⁶ Yıldız, **age.**, s. 37.

²⁷ Zekeriya Kitapçı, **Türkler Nasıl Müslüman Oldu**, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2004, s. 77.

²⁸ Yıldız, **age.**, s. 37.

²⁹ Kitapçı, **age.**, s. 74-75.

Suriye ve Anadolu üzerine fetihler yapılmıştır. Halife Hz. Ömer (r.a.) döneminde ise fetihler Kafkaslara kadar genişletilmiştir. Bu fetihler sırasında İslâm orduları Horasan, Mâverâünnehir ve Toharistan'da Türkler ile karşı karşıya gelmiş ve uzun bir mücadele dönemi başlamıştır. Nihavend Savaşı (642) sonrası İslâm orduları, Doğu İran fethini tamamlayıp, Horasan'a girmiş; Herat, Nişabur ve Serahs'ı ele geçirerek Merv üzerine ilerlemeye başlamışlardır.³⁰

İslâm orduları Derbend'e geldiğinde İranlılar korkmuş ve karşılarına çıkamamıştır. Derbend Türkleri böylelikle Müslümanlarla karşılaşmıştır. Derbend Türkleri bu karşılaşmada Müslümanların şehadet istediğini ve ölümden korkmadıklarını görüp etkilenmişler hatta savaş sırasında ölen Müslüman komutan Abdurahman b. Rabia'nın cesedini bir sandığa koyarak onunla yağmur duasına çıkmışlardır.³¹ Anlaşıyor ki Türkler bu mücadeleler içinde bile İslâm'dan etkilenmeye başlamıştır.

Ahnaf b. Kays komutasında İran topraklarında ilerleyen İslâm orduları Sasani hükümdarı III. Yezdicird'i zor duruma düşürmüştür. Bunun üzerine Sasani hükümdarı Türklerden yardım istemek zorunda kalmıştır.³² Türkler bu yardım talebine olumlu karşılık vermiş ise de Türk Hakanı Doğu Türkistan'daki karışıklıklardan dolayı Yezdicird'e yardım gönderememiştir. Böylelikle İslâm orduları karşısında Sasaniler yenilmiş, Toharistan Müslümanların kontrolüne girmiştir.³³

Türklerin, İslâm ordularıyla ciddi olarak karşı karşıya geldiği ve şiddetli mücadelelerin yaşandığı bölgelerden biri Kafkaslar olmuştur. İslâm orduları ve Türkler burada ilk ciddi savaşlarını yapmış, Hazarlar Araplara karşı başarılar kazansa da Belencer üzerinden ilerlemelerini durduramamıştır. Fakat İslâm devletinin kendi iç karışıklıklarından dolayı fetihlere verdiği önem azalmış, Hazarlarla olan mücadeleler de bundan dolayı sonlanmıştır.³⁴

1.2. Emeviler Dönemi

Hz. Osman (r.a.) ve Hz. Ali (r.a.) dönemindeki iç karışıklıklardan dolayı İslâm fetihleri bir süreliğine duraklamıştır. Bu fetihler Hz. Muaviye'nin (r.a.) hilafeti ele geçirmesi ve karışıklıkları bastırmasıyla tekrar başlamıştır.

Hz. Muaviye (r.a.) başa gelir gelmez Belh ve Büst gibi şehirler fethedildi. Basra valiliğine Ziyad b. Ebih'in getirilmesiyle Horasan ve Sistan üzerine yapılacak fetihler daha düzenli hâle getirildi. Horasan valisi Rebi b. Ziyad fetih hareketlerine

³⁰ Yıldız, **age.**, s. 39-40.

³¹ Emel Esin, "Süfler: İslâm ile Karşılaşan İlk Türkler", **İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, C.7, İstanbul 1979, s. 37.

³² Yıldız, **age.**, s. 39-40.

³³ Zekeriya Kitapçı, **Yeni İslam Tarihi ve Türkler- Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi**, Dizgi Yay., Konya 2008, s. 282.

³⁴ Yıldız, **age.**, s. 41-42.

hız kazandırarak Eftalitleri mağlup etmiş, Ceyhun nehrine kadar gelerek Türk hükümdarı Nizek Tarhan'ı yenmiştir. Böylelikle Horasan ve Toharistan topraklarının büyük çoğunluğu Emevi hâkimiyeti altına girmiş oldu.³⁵

Horasan ve Toharistan'a yapılan seferlerin, Kûfe ve Basra'daki ordugâhlara uzak olmasından dolayı seferlerdeki gecikme ve başarısızlık ihtimallerini engellemek için Ziyad b. Ebih, Halife Muaviye'yi Merv'de bir ordugâh şehri kurmaya ikna etmiştir. Bu sayede Türkistan'a yapılacak seferler için bir kolaylık sağlanmıştır.³⁶

Ziyad b. Ebih sonrası yerine oğlu Ubeydullah b. Ziyad geçmiştir. Ubeydullah Buhara'ya kadar gelmiştir. O dönemde Buhara hâkimi olan Türk hükümdarı Bidun'un eşi Kabaç hatun Türk birliklerinden yardım istemiştir³⁷. Fakat Ubeydullah burada Türkleri de yenilgiye uğratarak, Rameni, Nesef ve Beykent'i (674) ele geçirmiştir.³⁸

Ubeydullah b. Ziyad'dan sonra Horasan valiliğine Hz. Osman'ın oğlu Said b. Osman getirilmiştir. Said b. Osman Ceyhun nehrini aşarak Semerkant'a gelmiş burada Soğdlularla savaşmış ve onları mağlup etmiştir. Said şehir halkının ileri gelenlerinden 50 rehin çocuk karşılığı anlaşarak halkı vergiye bağlamıştır. Buradan sonra Tirmiz'i zapt etmiştir.³⁹ Bu bölgelerden rehin alınan Türk gençlerine ilk olarak İslâmiyet anlatılmış, Kur'an ve Fıkıh dersleri verilmiş daha sonra da bu gençler Arap orduları içinde yer almışlardır.⁴⁰

Mâverâünnehir bölgesine ciddi anlamda İslâmiyet'in yayılmaya başlaması Horasan valiliğine Kuteybe b. Müslim'in getirilmesiyle olmuştur. Kuteybe valiliğe atanır atanmaz hızlı bir fütuhata başlamış, Buhara, Baykent ve Semerkant'ı fethetmiştir.

Kuteybe Mâverâünnehir fethinin başarılı olması için ilk önce Belh üzerine gitmiştir. Sonra Toharistan hâkimi Türk asıllı Nizek Tarhan'a hâkimiyetini kabul ettirmiş ve barış yapılarak Baykent ele geçirilmiştir. Baykent seferinden dönüşte yerel halkın isyanlarından dolayı Soğd, Kiş ve Nesef üzerine gidilmiştir. Buralar ele geçirildikten sonra Buhara fethi için yola çıkmıştır. Buhara hâkimi Verdut Hudat ile şiddetli savaşlar yapılmış, Buhara hâkimi barış istemek zorunda kalmıştır. Buharalılar yıllık vergi vermeyi kabul etmiştir. Anlaşma sonrası Kuteybe şehri teslim almış ve burada İslâm hâkimiyeti sağlanmıştır.⁴¹

Buhara'nın fethiyle Kuteybe'ye Mâverâünnehir yolu tamamen açılmış oluyordu. Böylece Kuteybe fetih politikasına ara vermeden Semerkant üzerine yola çıkmıştır.

³⁵ Özeydin, *age.*, s. 413.

³⁶ Yıldız, *age.*, s. 43-44.

³⁷ Özeydin, *age.*, s. 413.

³⁸ İbnü'l Esir, *El Kamil Fit-Tarih Tercümesi* (Çev. Ahmet Ağırakça), C.3, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 499.

³⁹ İbnü'l Esir, *age.*, s. 513-514.

⁴⁰ Kitapçı, *age.*, 2004, s. 85.

⁴¹ Özeydin, *age.*, s. 414-415.

Semerkant hükümdarı Tarhun Buhara'nın fethi sırasında Kuteybe'nin gücü ve başarısından haberdar olduğu için savaş yerine barışı tercih etmiş, haraç vermeyi teklif etmiştir. Fakat haraç verdiği için halkı Tarhun'a karşı isyan çıkarmıştır. Bu isyanda Tarhun ölmüş yerine Gurek b. İhşid getirilmiştir.⁴²

Semerkant'ın tam olarak hâkimiyet altına alınamaması Mâverâünnehir'deki diğer fethedilen yerleri tehlikeye düşürdüğünden, Kuteybe Harezm seferi dönüşü gizli bir plan hazırlamıştır. Casusları sayesinde bundan haberi olan Gurek b. İhşid Şaş, Fergana'daki Türklerden takviye destek almıştır. Gurek savaşı kazanamayacağını anlayınca sulh istemiş, haraç ve 3000 köle karşılığı barış anlaşması yapılmıştır. Kuteybe barış anlaşması gereği şehri terk etmesi gerekirken şehirden çıkmayarak tam hâkimiyeti sağlamıştır. Böylece Semerkant Müslümanların kontrolüne geçmiştir.⁴³ Kuteybe şehri ele geçirdiğinde buraya bir mescid yaptırmıştır. Seçtiği dört bin kişiyle şehre girmiş ve bu mescitte namaz kılıp, hutbe okutmuştur. Ayrıca anlatılanlara göre Kuteybe şehir halkının putlarını toplattırılmış, putların üzerindeki değerli eşyaları alıp, karşılık olarak altın vermiştir. Sonra toplanılan bu putlar üst üste konularak muazzam bir saray kadar olunca bunları yaktırılmıştır.⁴⁴

Bu seferler sırasında Kuteybe'nin en büyük destekçisi olan Irak valisi Haccac b. Yusuf vefat etmiştir. Halife I. Velid, Kuteybe'yi yalnız bırakmamış, Horasan valisi tayin ederek seferlere devam etmesini istemiştir (715). Fakat Kuteybe Halife Velid'in ölüm haberini duyunca, Halife Süleyman b. Abdülmelik'e isyan etmiş, bu isyanda öldürülmüştür.⁴⁵

Kuteybe'nin ölümünden sonra İslâm fetihleri kalıcılığını yitirmiştir. Örneğin Türgiş hükümdarı Su-lu ile Araplar arasında devamlı mücadeleler yaşanmıştır. Su-lu Kağan, Arapların Soğd'u ele geçirmesine müsaade etmemiştir.⁴⁶

Kuteybe dönemi sürekli savaşların ve mücadelelerin yaşandığı bir zaman dilimi olmasına karşın uyguladığı sistemli politikalar ve iskân siyaseti sayesinde Mâverâünnehir bölgesinde İslâm'ın yerleşmesine vesile olmuştur. Kuteybe Buhara, Semerkant ve ele geçirdiği diğer bölgelerde mescitler yaptırmış hatta bölge halkının yerlerini Araplara bırakmaya zorlamıştır.⁴⁷ Kuteybe bölgeyi ele geçirdikten sonra sistemli bir şekilde bu bölgelere Arap aileleri yerleştirmeye başlamıştır. Müslüman Arapların bu politika genel âdetidir. Bundan amaç elde edilen yerlerin güvenliğini sağlamak ve ileride yapacakları fetihler için bölgede kuvvet oluşturmaktır.⁴⁸ Kuteybe ayrıca bu bölgelerde İslâmiyet'in kalıcı olması için Hristiyanlık,

⁴² Yıldız, *age.*, s. 52.

⁴³ Özyayın, *age.*, s. 415-416; Yıldız, *age.*, s. 52-53.

⁴⁴ İbnü'l Esir, *age.*, s. 515-516.

⁴⁵ Özyayın, *age.*, s. 416.

⁴⁶ Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 59.

⁴⁷ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 201.

⁴⁸ H.A.R Gibb, *Orta Asyada Arap Fütuhâtı* (Çev.M. Hakkı), Evkaf Matbaası, İstanbul 1930, s. 16-18.

Yahudilik, Mecusilik, Maniheizm ve Budizm gibi inançların eskiden beri merkezi olan Buhara'yı İslâmlaştırmanın merkezi olarak görmüştür. Buhara'da İslâmiyet'in önüne çıkan tüm bu inançları yasaklamış, mabetleri kapatmış, buralardaki Buda heykellerini parçalamış, yerli halkın kesin bir şekilde İslâmiyet'i kabulünü arzu etmiştir.⁴⁹

Kuteybe sonrası Emeviler döneminde adaletli ve huzurlu bir dönemin mimarı olarak Ömer b. Abdülaziz gösterilebilir. Çünkü Ömer b. Abdülaziz Müslüman olanlardan haraç almamış, adil bir sistem kurmaya çalışarak her yere kervansaray ve hastaneler yaptırmıştır.⁵⁰ Fakat bu huzurlu dönem uzun sürmemiş, Emeviler eskisi gibi haraç toplamaya, ganimet ve mal biriktirmeye başlamış, hatta bazı valiler azledildikten sonra bile ele geçirdikleri malları oğullarına bırakmıştır.⁵¹ Durum böyle olunca kendilerine adil olunmayan ve mallarına el konulan halklar İslâmiyet'ten uzak durmuştur. Bundan dolayı Emeviler döneminde bireysel olarak Müslüman olmaların dışında büyük bir İslâmlaşma görülmemiştir. Eğer Ömer b. Abdülaziz'in politikası devam ettirilseydi belki Emeviler döneminde Türklerin İslâmlaşma oranı daha yüksek olurdu.

1.3. Abbasiler Dönemi

Emevilerin son Horasan ve Mâverâünnehir valisi Nasr b. Seyyar döneminde (738-750) Mâverâünnehir'de Türkiş baskısı azalmıştır. Türkişler'in bu bölgede baskılarının azalmasının nedeni Su-lu Kağan'ın Baga Tarkan tarafından öldürülmesiyle kendi aralarında karışıklıklar çıkmasıdır. Nasr b. Seyyar bu karışıklıklardan yararlanarak hâkimiyeti tekrar sağlama çabasına rağmen bu dönemde Arap olmayan Müslümanlar Horasan'da, Ebu Müslim Horasânî liderliğinde büyük bir isyan başlatmıştır. Bu isyan sonucunda Emevi hanedanı yıkılmış, Abbasiler iktidarı ele geçirmiştir.⁵²

Abbasilerin ilk halifesi olan Ebu'l Abbas iktidara gelir gelmez bir emirname çıkartarak Müslüman olanlardan asla cizye alınmayacağını ilan etmiştir.⁵³ Böylece Abbasilerin hâkimiyeti ele alması Müslüman Arap ve Arap olmayan Müslüman kavramını ortadan kaldırmıştır. Bu politikadan rahatsız olan ve bu yüzden İslâmiyet'e uzak duran Türkler İslâm'a karşı tutumlarını değiştirmiştir. Böylece Türkler arasında İslâmiyet ile tanışma ve İslâmiyet'i kabul süreci hızlanmıştır.

⁴⁹ Zekeriya Kitapçı, "Türklerin Müslümanlığı Meselesine Kur'an ve Hadis Işığında Yeni Bir Bakış", **Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi**, Türk Dünyası Özel Sayısı: 53, Ankara 2013, s. 502.

⁵⁰ Köprülü, **age.**, s. 60.

⁵¹ Barthold, **age.**, s. 203.

⁵² Aydın Usta, "Türklerin İslâmlaşması Üzerine Bir Tetkik", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S.37, Aralık 2016, s. 17.

⁵³ Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992, s. 16.

Türklerin İslâmiyet ve Müslümanlara bakışını değiştiren bir diğer mesele de Talas savaşı (751) olmuştur. Türkler başlangıçta Müslümanlara karşı yeni bir güç olarak ortaya çıkan Çin'den yardım talep etmiştir. Çinliler bu yardım talebine olumlu karşılık vermiştir. Fakat kısa süre içinde Türkler anlayacaktır ki Çinlilerin yardım isteklerini kabul etmesi vicdani bir davranış değildir. Çinliler yardım bahanesiyle girdikleri bölgelerde sert bir tavır sergilemiş, hatta Taşkent hâkimi Bagatur Tudun'u öldürmüşlerdir. Durum böyle olunca Türkler Çinlilerden uzaklaşıp Çin'e karşı Müslümanlarla işbirliği için Abbasilerin Horasan valisi Ebu Müslim'den yardım istemiştir. Çin'e karşı Türk ve Müslümanlar Ziyad b. Salih kumandasındaki orduyla 751'de Talas bölgesinde karşı karşıya gelmişlerdir. Çinliler beş gün süren savaşta ciddi kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁵⁴ Talas savaşı sonrası Türkler ve Müslümanlar arasında uzun bir süredir devam eden mücadele dönemi sona ermiştir.

1.4. Abbasiler Sonrası Dönem

Türkler İslâmiyet'e geçiş sürecinde birçok farklı inanişe sahipti. Çünkü Göktürklerden sonra Türkleri biraraya getirebilen siyasi bir güç ortaya çıkmamıştır. Türklerin yaşadığı coğrafyanın genişliği ve bu coğrafyada birçok farklı inanışla karşılaşmaları, onları çeşitli inançlara sahip olmaya sevk etmiştir. Göktürklerin yıkılışıyla beraber bu coğrafyada sadece siyasi varlık olarak Uygurlar ve Hazarlar kalmıştır. Selçukluların kuruluşuna kadar olan dönemde Türklerin Türkistan bozkırlarında yaşayan büyük çoğunluğu eski inanışlarına bağlı kalmışlardır.⁵⁵

Sâmânîlerle beraber Türkistan'da İslâmiyet'in kabulü hızlanmıştır. Sâmânî hanedanı İranlı olsa da halk, ordu ve yöneticilerin büyük çoğunluğunu Türkler oluşturmaktaydı.⁵⁶ Buhara merkezli kurulan Sâmânîler Devleti'nin askerlerini Türklerden oluşturması, mederese, mescit, camiler yaptırması ve ribatların kurulmasıyla ticaretin gelişmesi İslâmiyet'in yayılmasını hızlandıran etkenlerden olmuştur. Ayrıca Türklerin İslâm'ı kabul etmesini kolaylaştıran bir diğer etken de Türk hükümdarlarının İslâmiyet'i kabulüdür. Örneğin, Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han ve Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılan Selçuk Bey'in Müslüman olması, halklarının da onlarla beraber İslâm'ı tercih etmesini sağlamıştır.⁵⁷ Selçuk Bey'in İslâmiyet'i kabulü ve Oğuzların İslâmlaşıp Büyük Selçuklu İmparatorluğunu kurmasıyla Türk ve İslâm dünyasında yeni bir dönem başlamıştır.

⁵⁴ Yazıcı, *age.*, s. 17.

⁵⁵ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Nakışlar Yay., İstanbul 1980, s. 29.

⁵⁶ Turan, *age.*, s. 35-36.

⁵⁷ Bekir Biçer, *Türklerin İslâmlaşma Süreci*, Akçağ Yay., Ankara 2013, s. 89-92.

1.5. İslâmiyete Geçiş Sürecinde Türklerin İnançları

Türkler VIII. yüzyıldan itibaren İslâmiyet'le tanışmaya başlamıştır. İslâmiyet'ten önce ise birçok farklı inanç benimsemiştir. Tek tanrılı bir dine inanmadan önce Türkler Totemizm, Şamanizm, Atalar Kültü, tabiat kuvvetlerine inanma gibi inançlara sahip olmuşlardır.

1.5.1. Totemizm

Genel kanı olarak Türklerin en eski inançları arasında Totemizm vardır. Fakat bu kısmen doğru olarak kabul edilebilir. Çünkü Totemizmde sadece bir hayvanı ata olarak kabul etmek yeterli değildir. Daha keskin inanç esasları vardır. Yani Türklerin Kurt'u ata olarak tanımış olması, Kurt'dan türemiş olma inancına sahip olmaları, onların Totemizm inancına sahip olduğunun kanıtı değildir. Totemizmde esas olan ana hukuku iken Türklerde baba hukuku olmuştur. Yani babaerkil bir aile yapısı vardır. Ayrıca Totemizmde mülkiyet ortaklığı vardır, Türklerde ise özel mülkiyet esastır. Türklerde akrabalık için kan bağı temel unsur iken, Totemizmde aynı toteme inananlar akraba sayılmıştır. Totemizmde avcı-toplayıcı bir ekonomi olmasına rağmen Türkler hayvan yetiştiriciliğiyle meşgul olmuşlardır. Totemizmde her klan ata olarak bir totemi kabul ederken, Türklerin genelinin inandığı kutlu bir hayvan vardır. Totemizmde tanınan hayvanlara tapılırken, Türkler hiçbir zaman Kurt'a tapmamıştır.⁵⁸ Bu ve benzeri farklar Türklerin tamamen totemist bir inanca sahip olmadığını gösterir. Sadece totemizle ortak unsurların varlığını kabul etmek daha doğru olur.

1.5.2. Şamanizm

Şamanizm bir kültür ve gelenek olarak düşünülebilir. Çin kaynaklarından öğrenilen bilgilere göre, eski Türkistan Şamanizminin esasları, Gök-Tanrı, yer-su, ay, ateş kültlerine dayanmaktaydı. Eski Türkler ayin ve törenlerini belli bir düzen çerçevesinde yapmışlardır. Çin kaynaklarında Hun kültürlerinden bahsederken, Hun Hakanının bir karargâhta, yılın belli dönemleri tapınakta ayin yaptığını yazar. Ayrıca bu ayine Hun boylarının başbuğlarının katıldığı ve atalarına, Gök Tanrıya, yer-su ruhlarına kurban verdiği, hakanın her sabah güneş ve aya taptığı yazmaktadır.⁵⁹ Ayrıca bu inanışta kam ve şaman olarak adlandırılan, ölüm ve cenaze, düğün ve bayram gibi önemli günlerde halkın zorda kaldığı, çare aradığı durumlarda dua ve büyücülükle uğraşan bu kişiler önemli bir yer tutar. Bu kam ve

⁵⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 1998, s. 297-298.

⁵⁹ Abdükadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s. 2.

şamanlar hem kadın hem erkek olabiliyordu. Şamanların kadın olabildiğine dair örneği Tabgaç devletinin ilk dönemlerinin anlatıldığı şu satırlarda görebiliriz;

*“Toba devletinin ilk zamanlarında kadın şamanlar umumiyetle devletin dinî törenlerinde faaliyette bulunuyorlardı; Meselâ 339 yılında bir kurban töreninde, tıpkı Sibiryâ şamanları gibi, ellerinde dümbeleklerle kadın şamanlar görünmüşlerdir”*⁶⁰

1.5.3. Tabiat Kuvvetlerine İnanma

Türkler bu inanışta doğada birtakım gizli güçlerin varlığını kabul etmiştir. Bunlardan bazıları, dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, mağara, ağaç, orman, volkanik göl, deniz, demir ve kılıçtır. Ayrıca bunlar bir varlık olmaktan ziyade ruhtur. Güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi ruh-tanrıların varlığına inanmışlardır. Bu ruhları iyi ve kötü olarak gruplandırmışlardır. Örneğin; Göktürk hükümdarları gündüz güneşe, gece aya ibadet etmiştir. Göktürkler, Hunlar, Uygurlar ay ve yıldızların hareketlerine göre iş yapmıştır. Tabgaçlar kayın ağaçlarından kutlu ormanlar oluşturmuştur.⁶¹

1.5.4. Atalar Kültü

Atalar kültü, ailenin ölmüş üyelerine karşı saygı, tâzim ve korku olarak tanımlanabilir. Saygı ve tâzim aile üyeleri hayattayken, büyüklere, yaşlılara, baba ve atalara karşı duyulan ilgi ve yakınlıktan gelir. Korku, ölen aile üyelerinin ruhlarının zaman ve mekân kavramları dışında geriye dönüp hayattakilere zarar verebileceği düşüncesinden oluşur. Bu iki düşüncede de ata ruhlarının hayattaki isanlarla ilişkisinin bitmediği inancına sahip olduklarını gösterir.⁶² Bu türlü inanıştan dolayı Asya Hunları, Tabgaçlar ve Göktürkler atalarını hoşnut etmek için kutsal mağaralar önünde onlar için kurban kesmişlerdir. Bunu yaparak atalarının öteki dünyada rahat bir yaşam sürdürüklerine inanmışlardır.⁶³

1.5.5. Gök Tanrı İnanışı

Eski Türkler genel olarak bu inanışa sahip olmuştur. Bu inanışa göre Tengri en yüksek varlık olarak inancın merkezini oluşturur. Yaratıcı gücün sahibidir ve bu güç sahibi çoğunlukla Gök Tengri olarak tanınmıştır. Bu inanışta hükümdarın Tanrı yardımıyla başa geçtiği, Tanrı desteğiyle savaşların kazanıldığı, önemli bir iş

⁶⁰ İnan, *age.*, s. 3.

⁶¹ Kafesoğlu, *age.*, s. 302-303.

⁶² Günay Tümer, “Atalar Kültü”, *DiA*, C.4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 42.

⁶³ Kafesoğlu, *age.*, s. 304.

yapılırken onun isminin anılması ve Tanrı adına kurban kesme, Tanrı adına söz verme, bu sözden dönülürse ceza çekmeyi kabullenme gibi inançlar vardır. Bunların örneklerini Çin kayıtlarında, Orhun kitabelerinde ve farklı yabancı kaynaklarda bulmak mümkündür. Asya Hun İmparatoru Mete'nin Çin İmparatoruna gönderdiği mektupta kendisinin Tanrı tarafından tahta çıkarılmış olmasını belirtmesi, Hun Hükümdarı Ho Han Yeh'in Çin imparatoru ile yaptığı antlaşmada yemininden dönen tarafın Tanrının cezasını çeksün diyerek söz vermesi⁶⁴, İbn Fadlan'ın Oğuzlar hakkında yazdığı "*onlardan biri zulme uğrarsa başını kaldırır ve bir Tanrı der*"⁶⁵ şeklindeki anlatımı Türklerin Gökte var olan bir tanrı inancına sahip olduğunun örnekleridir.

Tarihimizde Türklerin İslâmlaşması, Gök Tanrı inancının İslâmiyet ile benzer niteliklerinin olmasından dolayı çoğunlukla İslâmiyet'i kabul sürecinin kolay olduğu anlatılır. Ancak durum pek böyle değildir. Çünkü bugün Rusya'ya bağlı olan Saha Cumhuriyeti veya Yakutistan Devleti'ndeki Yakutların çoğu Gök Tanrı inancına sahiptir. Bu bölgenin coğrafya olarak uzak, soğuk ve zorlu oluşu, savaşlar, ticaret ve sûfilerin buraya seyahatlerine engel teşkil etmiştir. İslâmiyetle tam olarak tanışmayan daha doğrusu İslâm'ın ne olduğunu bilmeyen Yakut Türklerinin bir kısmı bugün hâlâ Türklerin eski inanışlarından olan Gök Tanrı inancına sahiptir.

1.5.6. Türklerin Diğer İnanışları

Tarih boyunca Türkler farklı birçok dini kabul etmiştir. Fakat bu dinlerden İslâmiyet dışında günümüze kadar geleni çok azdır. Çünkü İslâmiyet dışında Türklerin devamlılığını sağlayan bu kadar güçlü başka bir din olmamıştır. Türklerin din seçimini göçler ve coğrafya büyük oranda etkilemiştir. Karadeniz'in Kuzeyine, oradan Balkanlar'a ve Avrupa'ya geçen Türk toplulukları Hristiyanlığı benimseyip asimile olmuştur. Buna en iyi örnek Avrupa Hunlarıdır. Bu yolu takip eden diğer Türk boylarının sonu da millî kimliklerini kaybediş olmuştur. Orta yolu seçen Türkler İslâmiyet'i kabul ederek Anadolu'ya gelmiş, günümüze kadar devam eden güçlü ve büyük devletler kurmuştur. Güneye doğru giden Türkler Çinlilerle karşılaşmıştır. Burada sadece Çinlilerle savaşmamış, devletler de kurmuşlardır. Bu şekilde Kuzey Çin'de Tabgaç Türk Devleti kurulmuştur. Ancak bu Türk devleti, Çinlileri memuriyete getirmeye başlamış, Çin adetlerini benimsemiş, Türk dilini, millî kıyafetlerini ve isimlerini yasaklatmıştır. Çinleşme büyük bir hızla devam ederken Budizm'in kabulü ve Konfüçyanizm'in etkisiyle Türklüğünü kaybeden Tabgaç Devleti, Wei ismini alarak Türk tarihinden adı silinmiştir.⁶⁶

⁶⁴ Kafesoğlu, *age.*, s. 308.

⁶⁵ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s. 10.

⁶⁶ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015, s. 120.

Göktürkler devrinde Budist rahip-seyyah Hiuen-Tsang tüm Göktürk bölgesini Budist bir memleket olarak tanımlamıştır. Ancak biliniyor ki II. Göktürk Devleti budistliği kabul etme fikrini reddetmiştir. Fakat Uygurların Maniheizmi kabulüyle Türklerin kültürleri tamamen değişmiştir. Maniheizm sonrası Budistlik de Uygurlar arasında yayılmıştır. Bu dinlerin benimsenmesiyle yerleşik hayata geçen Uygurlar, resim sanat edebiyat, mimari gibi alanlarda ilerlemiş fakat, bu inançların getirdiği hayvansal gıdaları yememe, tapınaklarda ibadet, bozkır kültürünü bırakıp yerleşik hayata geçme gibi unsurlar savaşıklık özelliklerinin zayıflamasına neden olmuştur.⁶⁷

Türk tarihine genel olarak bakıldığında bir ilk ve son olarak önem kazanan Hazarlar'ın Museviliği kabulü dikkat çekicidir. Hazar hakan ailesi ve devlet erkani Museviliği kabul etmesine rağmen halk Gök Tanrı inancını devam ettirmiştir. Hazar Hakanı Emeviler döneminde İslâmiyet'i kabul etmişse de sonraları Yahudilerin teşvikiyle Museviliği benimsemiştir. Anlaşıyor ki Hazarlar Hristiyalık ve İslâma karşılık gelebilecek bir din arayışına girmiştir. Böyle bir dönemde hem İslâm hem de Hristiyan âlemi tarafından güçsüz bırakılan Yahudiler kendilerinin daha rahat yaşayabileceği bir yer olan Hazar bölgesine gelmiş ve Hazarların önemli kişilerini etkileyerek Museviliği bu şekilde kabul ettirmişlerdir.⁶⁸

Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılımları", **Türkler**, C.1, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, s. 1003. Peter Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş** (Çev. Osman Karatay), Ötüken Yay., İstanbul 2012. s. 88.

⁶⁷ Kafesoğlu, **age.**, s. 315; Taşağıl, **age.**, s. 204.

⁶⁸ Taşağıl, **age.**, s. 279; Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 82.

İKİNCİ BÖLÜM

YÛSUF HEMEDÂNÎ'NİN HAYATI VE YAŞADIĞI DÖNEMİN İNCELENMESİ

2.1. Hayatı

XI. ve XII. yüzyıllarda İslâm dünyası genel olarak bir parçalanmışlık içindeydi. Siyasi olarak birçok devlete ayrılan İslâm dünyası, fikir ve mezhep kavgalarıyla da bölünmüş durumdaydı. Batınî ve aşırı Şîî gruplar çoğalmış, İslâm dünyasında ayrılıklar artmıştır.⁶⁹ Yûsuf Hemedânî İslâm dünyasının böyle çalkantılı bir zamanında dünyaya gelmiştir. Yûsuf Hemedânî'nin tam ismi Ebû Yakub Yûsuf b. Hüseyin b. Vehre Büzenecirdi Hemedânî'dir. M.1048 yılında Hemedan'ın⁷⁰ Büzenecird köyünde doğmuştur.⁷¹

Kaynaklarda çocukluğuna ve ailesine dair ayrıntılı bilgiler bulunmuyor. Ancak, Hemedânî ilk eğitimini on sekiz yaşına gelene kadar doğduğu yer olan Büzenecird köyünde almıştır. İhtiyaçlarını çizme imalâtı ve çiftçilik yaparak temin etmiştir. Kimseye yük olmamış, kimseden bir şey istememiştir. Çok mütevazı bir hayat yaşamıştır. Hayatını ilim öğrenmeye ve öğretmeye adanmış olduğundan sık sık seyahat etmiştir. Her zaman insanların içinde bulunmuştur.⁷²

On sekiz yaşına geldiğinde, 1066 tarihinde ilim tahsili için o dönemde hilafetin ve İslâm kültürünün merkezi olan Bağdat'a gitmiştir. Meşhur Şafîî fakihî ve Bağdat Nizamiye Medresesi'nin müderrisi olan Ebû İshâk Şîrâzî'nin eğitimine dâhil olmuştur. Fıkıh, hadis ve kelim öğrenmeye başlamıştır. İsfahan ve Semerkant dâhil birçok yerde ilim tahsil etmiştir.⁷³ Zekâ ve liyâkatıyla akranlarının önüne geçerek, hocasının en yakın, en gözde öğrencilerinden biri olmuştur. Hemedânî'nin gençlik ve tahsil yıllarına gelen bu dönemde, Bağdat ilmi açıdan birçok farklı düşüncenin hâkim olduğu bir bölgeydi. Farklı mezheplerin fakihleri, özellikle Şafîîler ve Hanbelîler arasındaki tartışma ve münazaralar sürüp gitmekteydi. Hemedânî'nin hocası ve hâmisî olan Ebû İshâk Şîrâzî, Şafîî fakihlerinin en meşhurlarından biri ve Bağdat'ın en büyük medresesi olan Nizamiye'nin de reisi konumunda olduğundan dolayı bu tartışmalarda söz sahibi olmuştur. Yûsuf

⁶⁹ Turan, *age.*, s. 41-42.

⁷⁰ Hemedan bugünkü İran'ın batı kesiminde bulunan eski tarihî şehirlerdendir.

⁷¹ Hemedânî, *age.*, s. 11-12.

⁷² Fathiddin Mansurov- Faudzinaim Hj.Badaruddin, *age.*, s. 167.

⁷³ Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Âlâm*, Mihran Matbaası, İstanbul 1898, s. 4818.

Hemedânî de bu yüzden bu tartışmalardan uzak kalamamıştır.⁷⁴ Fakat Hemedânî bu tartışmalara dâhil olmamaya çalışmış, zamanı geldiğinde de bu ortamdaki uzaklaşmıştır. Yûsuf Hemedânî'nin Bağdat'ta kaç yıl kaldığı tam olarak bilinmemektedir. Ama bu süre zarfında birçok hocadan ders alma fırsatı olmuştur. Bu hocalardan olan Ebû İshâk Şîrâzî'nin Hemedânî'nin tasavvufa yönelmesinde de önemli bir etkisi olmuştur. Fakat Hemedânî hocası Ebû İshâk ve doğduğu yer olan Batı İran'ın büyük bir kısmının Şafîî olmasına rağmen Hanefî mezhebini tercih etmiştir.⁷⁵

Hace Hemedânî'nin tasavvuf yolunda şu üç şeyhten etkilendiği söylenmektedir. Bunlar Ebû Farmedî, Abdullah Cüveynî ve Hasan Simmani'dir. Gucdüvânî'ye nisbet edilen "Makamat-ı Yûsuf Hemedânî" de, Hemedânî'nin tasavvufta asıl mürşid olarak Farmedî'ye intisab ettiği kaydedilmiştir. Daha sonra yazılan Nakşibendi eserlerinde de aynı bilgi tekrarlanmıştır.⁷⁶

Hemedânî, bu âlimler dışında, Ebû Ca'fer Müslime, Abdüssamed b. Me'mûn, İbnü'l-Mühtedî-Billâh, Hatîb el-Bağdâdî, İbn Hezârmerd ve Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed İbnü'n-Nakkûr'dan ve İsfahan'da Hamd b. Velkîz'den, Buhara'da Ebû'l-Hattâb Muhammed b. İbrâhim et-Taberî'den ve Semerkant'ta Ahmed b. Muhammed b. Fazl el-Fârîsî'den dersler almıştır.⁷⁷

2.2. Kişilik Özellikleri

Yûsuf Hemedânî hakkında talebesi Abdülhâlik Gucdüvânî'nin Makâmât-ı Yûsuf-ı Hemedânî isimli risalesinde şunlar yazmaktadır: Hemedânî uzun boylu, zayıf bünyeli, çiçek bozuğu olan ve kumral tenli biriydi. Ayağının biri kısa, sakalları ve bıyığı kızdı. Güzel sesli ve uzun boyluydu. Daima yamalı yün elbise giyerdi. Dünya işlerine önem vermez, zenginlere ve devlet büyüklerine yakın olmazdı. Eline geçeni muhtaçlara dağıtır, kimseden bir şey almazdı. Güler yüzlü, iyi ve sakin huyluydu. Otururken ve yürürken Kur'ân okurdu. Arada yüzünü Hemedan tarafına döner ağlardı. Selman'ı Farisi'ni asası ile sarığı kendisindeydi. İslâmiyet'in esas akidelerini tevilsiz kabul ederdi. Din, mezhep farkı gözetmeksizin herkesi sever, Mecusilerin ve diğer din mensuplarının evlerine giderek, İslâm'ın hakikat ve ululuklarını anlatırdı. Fakirleri zenginlerden ziyade sayar, hayatı fakirhane yaşardı. Dergâhına gelen hediyelerden nefsi için bir şey kabul etmez, dönemin büyüklerine hürmet gösterirdi.⁷⁸

⁷⁴ Necdet Tosun, **Bahaeddin Nakşibend**, İnsan Yayınları, İstanbul 2002, s. 38-39.

⁷⁵ Hemedânî, **age.**, s. 17.

⁷⁶ Tosun, **age.**, 2002, s. 39.

⁷⁷ Tosun, **age.**, 2013, s. 12-13.

⁷⁸ Hasan Lütfi Şuşud, **İslâm Tasavvufunda Menakıbı Evliya**, Ergin Kitabevi, İstanbul 1958, s. 9.

Hace Hemedânî yemeğini kendi yapar, elbiselerini kendi yıkar, elbisesi yırtıldığında kendi yamardı. Pazarda pişen yiyeceklerden yemezdi. Elbiselerinin kolu kısa ve geniştir. Sarığını büyük bağlar, sarıgın sarkan ucunu uzun bırakırdı. Yüksek sesle gülmezdi. Kimsenin nasibine engel olmaz, daima yumuşak ses tonuyla, tatlı dille ve tebessümle konuşur, yürürken sağa sola bakmaz ve yolda sakince yürürdü. Hiç kimseyi ve hiçbir şeyi küçük görmez, hafife almazdı.⁷⁹

Hace Hemedânî konuşurken ben yerine çaresiz demeyi tercih eder, hiç kimseye beddua etmez, insanlara hürmetle davranır, karşılaştığı herkese selam verir ve onları ayağa kalkarak karşılardı. İnsanlara köpek, domuz, bedbaht, lanet olsun, nasibsiz gibi çirkin sözler söylemezdi.⁸⁰

İslâmı anlatmak için Hemedânî hiçbir şeyden çekinmez, kafir, Hristiyan, ateşperest ve Zerdüşterin evine gider, onlara Peygamber efendimizi ve faziletlerini anlatır, İslâm'ın ne olduğunu açıklardı. Anlattığı kişilerden Müslümanlığı tercih edenler olduğu zaman müridlerine o kişilere karşı hürmetle davranmalarını öğütlerdi.⁸¹

Yusuf Hemedânî böyle sakin ve samimi yaşam tarzıyla o dönemin kargaşasından sıyrılarak etrafındakilerin gönlünü kazanmış, sık sık farklı şehirler ziyaret ederek İslâmiyet'i ve tasavvufu anlatma gayretinde bulunmuştur.

2.3. İzlediği Yol ve Düşünceleri

Hace Yûsuf Hemedânî, Ebû Hanîfe ve ashabının yolunu tutup, Müslümanlarla tartışmaktan uzak dururdu. Müslüman olan birine kafir demez, küçük büyük herkesin cenaze namazını kılardı. *“Hayır ve şer tüm kader Allah'tandır.”*, *“Kul, tüm azameti ve mükerremliğine rağmen yine de mahluktur.”*, *“Kur'an, Allah'ın kullarına karşı olan sözüdür.”*, *“Kabir azabı, münker ve nekir haktır, gerçektir. Canlı ve ölülerin duası faydalıdır. Hz. Peygamber'in Şefaati ve miracı haktır. Amel kitabı okumak ve sırat köprüsü haktır. On sahabe (aşere-i mübeşşere) cennetlidir. Kafir Hakk Teâlâ diledikçe azaptadır.”*, *“Hakk Teâlâ'yı görmek haktır. Peygamberlerin akli evliyanın aklından üstündür. Evliyanın kerameti haktır. Peygamberlerin mertebesi evliyanın mertebesinden üstündür. Müminlerin akli, kafirlerin aklından üstündür. Hakk Teâlâ hakkıyla bilir ve kudretiyle muktedirdir”*. *“Hakk'tan başarının gelmesi kulun fiili ve gayretiyle beraberdir. İman tek cüzdür. Hak Teâlâ hiçbir şeye sirayet etmez, hiçbir şey de ona. Hakk Teâlâ mekanın üzerinde ya da belli bir mekanın içinde değildir. Yararıdır ve mekana ihtiyacı yoktur. Çalışıp kazanma ilahi emirdir. İyi amel imandandır. İman*

⁷⁹ Hemedânî, *age.*, s. 53-56.

⁸⁰ *age.*, s. 53-56.

⁸¹ *age.*, s. 58-59.

*itaattir, ama her itaat iman değildir. Her günah da küfür değildir. Peygamberler, veliler, müminler, salih insanlar ve günahkarların imanı ile Cebrail'in imanı aynıdır. İmamlar masum değildir, kusurları kusur olarak görülür. İman artmaz ve azalmaz. Allah'ı sevenlerden, bu sevgi nedeniyle ilahi emirler sakıt olmaz", demiştir.*⁸²

Hemedânî daima ehli sünnet yolu üzere olmuş ve devamlı olarak “*Doğru yol, Allah rasûlü Hz. Muhammed'in yoludur.*” diyerek, Efendimizin Ebû Hureyre’ye “*Ey Ebu Hureyre! İnsanlara benim yolumu öğret ve sen de amel et ki kıyamet gününde ışık verecek bir nura kavuşasın.*” sözlerini hatırlatmıştır.⁸³

Hemedânî gittikleri yolun Hz. Ebu Bekir (r.a)’ın yolu olduğunu, Efendimizin amcaoğlu Kusem b. Abbas’ın kabrinde⁸⁴ bu yolda olan insanların bütün karanlıklardan ve bidatlerden kurtulacağını Gucdüvânî’ye söyler ve şunları ilave eder: “*Hakk yolunun yolculuğu iki kısımdır. Sülûk-ı zahir ve Sülûk-ı bâtin. İlk kısım devamlı ilâhî emir ve yasaklara uymak, dînî ölçüleri muhafaza etmek ve nefsi isteklerden uzaklaşmaktır. İkinci kısım kalbi temizlemek ve nefsin arzuladığı kötü sıfatları yok etmek için mücadeledir. Bu kalb zikir ile olur ve bunun için özel bir çaba gerekir. Bu zikir bize Hz. Ebubekir’den Selmân-ı Fârsî’ye, ondan Cafer-i Sâdık’a, ondan Sultan Bayezid’e, ondan Ebu’l Hasan Harakânî’ye ondan Ebû Alî Farmedî’ye ve ondan bize ulaşmıştır.*”⁸⁵ Hemedânî bu sözleriyle silsilesinin Hz. Ebu Bekir ‘e (r.a) dayandığını ifade etmiş ve silsilesini kendisi zikretmiştir.

Hemedânî talebelerine şunları tavsiye etmiştir: “*Her nefesi bilinçle ve şuurla alıp verin (huş der dem), ayağınıza ve önünüze bakın (nazar der kadem), vatanda sefer edin (sefer der vatan), halk içinde Hakk ile olun (halvet der encümen).*”⁸⁶

Hemedânî ibadet konusunda çok titiz davranmıştır. Yüksek sesle zikir yapmaz, nefesi tutarak kalbi zikir yaparmış. Devamlı Kur’an okurmuş, sürekli abdestli durur, gerek olmadığı sürece cemaatle namazı terk etmezmiş. Salavat ve istiğfarı çok okur, vitir, teheccüd ve tesbih namazlarını birbirine yakın kılarmış. Çok dua eder, müridlerine de çokça dua etmeyi tavsiye edermiş. Keramet ve veliliğini göstermezmiş.⁸⁷ Hatta Hemedânî gerçek âlimlerin kerametleri göstermemesi gerektiğini düşünürmüş. Bundan dolayı Gazalî’nin kardeşi olan Ahmed Gazalî’nin bazı söz ve davranışlarından hoşlanmadığını, Hallac-ı Mansur’un ise “*Eğer Hallâc*

⁸² age., s. 57-58

⁸³ age., s. 49.

⁸⁴ Bugün Özbekistan’ın Semerkant şehrinde bulunan Şah-ı Zinde Külliyesi içindedir.

⁸⁵ Hemedânî, age., s. 49-50.

⁸⁶ age., s. 57-58.

⁸⁷ age., s. 54.

mârifeti hakkıyla bilseydi 'enelhak' yerine 'ene't-türâb' derdi" diyerek onların davranışlarına karşı eleştirilerde bulunmuştur.⁸⁸

Hace Yûsuf Hemedânî insanları mümin, münafık, kâfir, günahkâr ve müşrik olarak beş kısma ayırmış, düşman olarak gördüğü ve uzak durulması gereken kişileri şu şekilde anlatmıştır. Kalpazan, kurnaz, fasık, kibirli, kötü sözlü, hilekâr, zâlim, halkı ve ana babasını inciten, kavgacı, bidatçi, kötü davranışlı, bînamaz, boş konuşan, dalkavuk, sahtekâr, faiz yiyen, yalan söyleyen, obur, pazarda çok dolaşıp haram yiyen, insanlara kötü lakap takan, halkın meselesinden menfaat temin eden, hile, keskin dillilik ve kurnazlıkla haklıyı haksız konumuna düşüren, kendisini halk içinde mümin, zahid, dindar, sünnete bağlı, derviş, âlim, takva ehli, abid, iyiliği emredip kötülükten men eden bir insan gibi gösteren, dünyevi gayelerle kendisini halk içinde iyi ve zahiren şeriata bağlı bir insan gibi takdim eden kişiler olarak anlatmıştır. Hemedânî sohbetlerinde böyle kişilere tövbe etmeyi tavsiye etmiş, eğer kabul etmezlerse onları düşman bilip ve meclisinden kovmuştur. Hace Hemedânî helal yiyen ve helal işte çalışanlarla dostluk kurmuştur.⁸⁹

Yûsuf Hemedânî'nin ettiği bazı dualar şunlardır:

*"Allah'ım! Sana bir şeyi şirk koştuktan yine sana sığınırım. Biliyorum, bilmediğim konularda senden mağfiret diliyorum. Şüphesiz sen gizlileri en iyi bilensin."*⁹⁰

*"İlahî! Bizi bize bırakma, razı olduğun şeyi bize nasib et, akıbetimizi hayr eyle, insan şeklindeki şeytanlardan bizi uzak tut."*⁹¹

2.4.Hocaları

2.4.1. Ebû İshâk Şîrâzî

Ebû İshâk Şîrâzî 1003 yılında İran'ın Firuzabad bölgesinde doğmuştur. İlk eğitimini burada Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer eş-Şîrâzî'den almıştır. Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra Şiraz'a gitmiş, fıkıh ve hadis dersleri görmüştür. Ebû Abdullah el-Cellâb, Ebû Ahmed Abdurrahman b. Hüseyin el-Gandecânî, Ebû Ahmed Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bağdâdî gibi hocalardan ders almış, 1024 yılında hayatının sonuna dek kalacağı Bağdat'a gelmiştir. Burada Ebû't-Tayyib et-Taberî, Ebû Hâtim Mahmûd b. Hasan et-Taberî el-Kazvîni, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Beyzâvî, İbn Râmîn ve Ebü'l-Kasım Mansûr b. Ömer el-Kerhî'den fıkıh, usul, hilâf ve cedel; Ebû Bekir el-Berkanî, İbn Şâzân el-

⁸⁸ Tosun, *age.*, İstanbul 2013, s. 13.

⁸⁹ Hemedânî, *age.*, s. 55-57.

⁹⁰ *age.*, s. 55.

⁹¹ *age.*, s. 59.

Bağdâdî ve Ebû'l-Ferec el-Hercûşî'den hadis derslerini okumuştur.⁹² Ebû İshâk Şîrâzî, Büyük Selçulu veziri Nizamülmülk tarafından 1067'de Bağdat Nizamiye medresesine müderris olarak görevlendirilmiştir. Şîrâzî müderris olmadan önce de Bağdat'ın tanınan ve sevilen kişilerinden olmuştur. Ayrıca Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk Kündürî'nin Şafîî ve Eşarîlere uyguladığı baskıyı eleştirmiş, Kuşeyrî'nin Eşarî mezhebini savunduğu gibi Şîrâzî de savunmuştur.⁹³ Şîrâzî Muktedî-Biemrillâh'ın emriyle Nişabur'a gitmiş, Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk tarafından çok iyi ağırlanmıştır. Burada, Nizâmülmülk'ün huzurunda İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ile de ilmi münazaralarda bulunmuştur. Burada işi bitince Bağdat'a dönmüş kısa süre sonra 1083 senesinde hayatını kaybetmiştir. Selçuklu veziri Tâcülmülk tarafından mezarının üzerine bir türbe yaptırılmıştır.⁹⁴

2.4.2. Ebû Ali el-Fârmedî

Ebû Ali el-Fârmedî 1010-1011 yılında Horasan'ın Tûs şehri yakınlarındaki Farmed köyünde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini doğduğu köyde almıştır. Burada eğitimini tamamladıktan sonra Nişabur'a giderek Abdülkerim Kuşeyrî'nin medresesinde eğitime başlamıştır. Tasavvufla şeriatin ayrılmaz birer bütün olduğunu düşünen Kuşeyrî'nin damadı, müridi ve talebesidir. Nişabur'dayken buraya gelen Ebû Saîd Ebû'l-Hayr ile görüşmüştür. Ebû Saîd Ebû'l-Hayr, Kuşeyrî, Cüveynî, Abdurrahman es-Sülemî gibi mutasavvuflardan etkilenmiş ve onların yollarını takip eden Horasanlı bir sûfidir.⁹⁵ Fârmedî'nin ruhî dünyasını önemli ölçüde etkilemiştir. Ebû Saîd Ebû'l-Hayr'dan feyz alıp, hocası Kuşeyrî'nin izniyle Tus'a gitmiştir. Tus'ta Kasım el-Cürçânî'den ders almıştır. Hocası Cürçânî'nin icazetiyle vaazlar vermeye başlamıştır. Ayrıca Ebû'l-Hasan Harakânî ile görüşerek ondan da faydalanmıştır. Daha sonra dönemin Selçuklu veziri Nizamülmülk'le Merv'de görüşerek onun itibarını kazanmıştır. Farmedî, Hacı Hemedâni ve Gazalî gibi iki büyük âlimin eğitiminde önemli bir yere sahiptir. Birçok âlim ve sûfiden ders alan, birçok âlim ve sûfi yetiştiren Fârmedî 1084'te Tus'ta vefat etmiştir.⁹⁶

⁹² Bilal Aybakan, "Ebû İshâk Şîrâzî", *DİA*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 184-185.

⁹³ Cihan Piyadeoğlu, "**Bağdad'ın Eğitim ve Sosyal Hayatında Bir Müderris: Ebû İshâk eş-Şîrâzî**", Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 88.

⁹⁴ Aybakan, *age.*, s. 185.

⁹⁵ Tahsin Yazıcı, "Ebû Saîd Ebû'l-Hayr", *DİA*, C.10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 220-221.

⁹⁶ Tahsin Yazıcı, "Ebû Ali el-Fârmedî", *DİA*, C.10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 90.

2.4.3. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî 1028 yılında Nişabur yakınlarındaki Ezâzvar köyünde doğmuştur. İlk eğitimini Nişabur'un önemli müderrislerinden olan babasından almıştır. Daha sonra amcası Ali b. Yusuf'un yanında bir süre eğitim almıştır. Babası vefat ettiğinde 20 yaşında bile olmamasına rağmen babası yerine müderrisliğe getirilmiştir. Müderrisliğe getirilmiş olsa da bölgenin önemli âlimlerinden dersler almaya devam etmiştir.⁹⁷ Bu dönemde Tuğrul bey tarafından vezirliğe getirilen Amîdülmülk Kündürî bid'atçilere minberlerden lanet okutmak için sultandan izin almıştır. Ama sonraları bu izin dâhilinde Eşarî ve Şafîî kişiler de baskıya maruz kalmıştır. Bu âlimlerin vaaz verme, ders okutma faaliyetleri yasaklanmış, bir kısmının da hapsedilmesine karar verilmiştir.⁹⁸ Cüveynî bu gelişmelerden sonra Beyhakî ve Abdülkerîm Kuşeyrî gibi âlimlerle birlikte Bağdat'a gitmiştir. Burada ilmî sohbetlere katılmış bölgenin önemli âlimleriyle tanışmıştır. Buradan sonra da Hicaz'a gitmiş, Mekke ve Medine'de 4 yıl kalmıştır. Tuğrul Bey'in vefatı sonrası yerine gelen Sultan Alparslan'ın Kündürî'yi azledip yerine Nizamülmülk'ü getirmesiyle Cüveynî Nişabur'a tekrar dönmüştür. Döndüğünde Nizamiye medresesi müderrisliğinde görevlendirilmiştir. Gazâlî, Kiyâ el-Herrâsî, Ali b. Muhammed et-Taberî, Abdülgafir el-Fârisî gibi meşhur öğrenciler yetiştirmiştir. Hayatının son yıllarında tasavvufla ilgilenmiştir. 1085 yılında Nişabur yakınlarında Büştenikân köyünde hayatını kaybetmiştir.⁹⁹

2.5. Vefatı ve Türbesi

Yûsuf Hemedânî tasavvufî eğitimini tamamladıktan sonra halkı irşad için Merv'de bir tekke kurmuştur. Fakat Hemedânî sürekli olarak burada durmamış, halkı irşad için birçok şehre seyahat etmiştir. H.506 yılında, yaklaşık 65 yaşlarında iken büyük bir vaiz ve sûfî olarak tekrar Bağdat'a gelmiştir. Eskiden ders gördüğü Nizamiye Medresesi'nde vaaz meclisi kurmuş ve halktan büyük bir ilgi görmüştür.¹⁰⁰

Halktan gördüğü büyük ilgiye rağmen Yûsuf Hemedânî halk arasında "Horasan Kâbe'si" olarak anılan tekke ve medresesini Merv'de yaptırmıştır. Hayatının son zamanlarını da Merv'de geçirmek istemiş bunun için yola çıkmıştır. Herat ile Horasan arasındaki Bamiyan kasabasında H.535 (1140) yılında hayatını

⁹⁷ Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, "İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, **DİA**, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 141.

⁹⁸ Murat Memiş, "Bir Kelamcı Olarak İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî", **Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2006, s. 71.

⁹⁹ Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, **age.**, s. 141-142.

¹⁰⁰ Tosun, **age.**, 2002, s. 40.

kaybetmiştir. Buraya defnedilmiş olmasına rağmen, daha sonra mübarek naâşı, talebelerinden olan İbnü-n Neccar tarafından Merv'e nakledilip adına bir türbe yaptırılmıştır. Bugünkü Türkmenistan sınırları içinde kalan Merv şehrindeki bu türbe, Türkistan ve İslâm âleminde önemli ziyaretgâhlardan biri hâline gelmiştir.¹⁰¹

2.6. Yaşadığı Dönem

2.6.1. Siyasî ve Dinî Açından

Miladi XI. ve XII. yüzyıl siyasi olarak bölünmüşlüklerin ve bölgesel güçlerin çok olduğu bir dönemdir. Batıda Hristiyan Bizans taht kavgalarıyla meşgulken Doğuda Bağdat merkezli Abbasi halieliğinin gücü Şîh Fatımi Devleti'nin faaliyetleri sonucu azalmıştır. Türkistan coğrafyası da birkaç siyasi devlet tarafından yönetilen bir yer haline gelmiştir. Dönemin mühim devletlerinden olan Sâ mânî Devleti'nin kurucusu Sâ mânî Hudât Abbasi halifeliğine bağlı olmuş ve Halife Memun'un güvenini kazanmıştır. Halife Memun döneminde dört oğluna Semerkant, Fergana, Şaş, Herat valilikleri verilmiştir. Sâ mânîlerin Horasan ve Mâverâünehir bölgesinde zamanla güçlenmesi burada Türk ve Müslüman nüfusunun artmasını sağlamıştır. Sâ mânîlerin Türk olabileceğine dair iddialar olsa da muhtemelen bu iddialar Horasan ve Mâverâünehir bölgesinde artan Türk nüfusundan ve orduda Türklerin kullanılmasından kaynaklanır.¹⁰²

Sâ mânîlerin hakimiyetini X. yüzyılda İslâmiyet'i kabul etmiş olan Karahanlılar kırmıştır. Yağma ve Çiğil topluluklarının birleşmesinden oluşan Karahanlılar, Müslümanlarla iyi ilişkiler kurmuştur. Sâ mânîlerle yaptıkları savaşlar sayesinde İslâmiyet'i daha yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. Bu sayede X. yüzyılda Satuk Buğra Han İslâmiyet'i kabul etmiştir. Zamanla güçlenerek Horasan ve Mâverâünehir'de hâkimiyeti Sâ mânîlerin elinden almışlardır. Fakat XI. yüzyılda Selçukluların güçlenmeye başlaması Karahanlıları zayıflatmıştır. Sultan Melikşah ve Sultan Sencer döneminde Selçuklu nüfuzuna girmişlerdir¹⁰³

Karahanlı hükümdarları tasavvufa ve tasavvufî zümrelere yakınlık göstermişlerdir. Bunu Müslüman olan ilk Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra'nın İslamlaşma sürecinde görebiliriz. Satuk Buğra Han, Karahanlıların batı kısmının yöneten amcası Oğulçak'ın Sâ mânî İsmail b. Ahmed'in kardeşi Ebu Nasr b. Mansur'un sığınma talebini kabul etmesiyle beraber mutasavvıf olan Ebu Nasr b. Muhammed ile samimi bir dostluk kurmuştur. Bu dostluk sayesinde İslamiyet hakkındaki ilk bilgilerini öğrenmiş, daha on iki yaşındayken rüyasında gökten inen

¹⁰¹ Fathiddin Mansurov- Faudzinaim Hj.Badaruddin, *age.*, s. 170.

¹⁰² Barthold, *age.*, s. 225-226; Togan, *age.*, s. 80.

¹⁰³ Togan, *age.*, s. 84-88.

bir kişinin kendisine Türkçe olarak “*Müslüman ol ki, dünyada ve ahrette esenlik bulasın.*” demesi üzerine Müslüman olmuştur.¹⁰⁴ Mutasavvıf bir kimse aracılığıyla İslâm’ı tanıyan ve kabul eden Satuk Buğra Han kendinden sonraki hakanlara örnek olmuştur. Ondan sonra başa geçen hakanlar mutasavvıflarla ilişkilerini devam ettirmiştir. Ancak bu durum mutasavvıf bir hanedandan rahatsız olan bürokrat-ulemanın ihtilâl yapmasına neden olmuştur. Bu rahatsızlık ilk olarak Maverâünnehir’in fethi sırasında ortaya çıkmıştır. Çünkü halk bu fetih konusunda mutasavvıf fakihlere düşüncelerini sormuştur. Mutasavvıflar bu soru üzerine fetih yapmanın yanlış olduğunu, çünkü Karahanlıların bu savaşı İslâm uğruna değil, dünyevî hükümler için yaptıklarını, feth edecekleri bölgenin iyi bir topluluk ve Müslüman olduklarını söylemişlerdir. Hanedanın ve halkın mutasavvıflara ilgisinden rahatsız olan bu topluluk Buhara ve Semerkant’ta Hanefî mezhebine dayalı bir devlet kurmak istemişlerdir. Bundan haberi olan hakanlar bu işle ilgilenen bazı kişileri öldürmüştür. Bürokrat-ulema grup ise buna karşılık olarak kendi taraflarında olmayan herkesi zındınlık ve ibahiyelikle suçlamıştır. Nihayet bürokrat-ulema grup Buhara’da Selçukluların da yardımı ile özerk bir hâkimiyet kurmayı başarmıştır.¹⁰⁵

Selçukluların güçlenmesiyle Selçuklu Gazneli mücadelesi başlamıştır. 1040 yılında yapılan Dandanakan savaşını kazanan Selçuklular Tuğrul Bey’i Sultan ilan ederek resmen kurulmuştur. Selçuklular büyüyüp, sınırları genişlemiştir. Anadolu’ya doğru göç hareketleri hız kazanmıştır. En baştan itibaren Selçuklular Abbasi Halifeliğine olan bağlılıklarını bildirmiştir. Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah Selçuklu Sultanı Tuğrul’un gücünü ve halifeliğe bağlılığını farkettiği zaman İslâm halifeliğini tehdit eden Şîî Büveyhilere karşı yardım talep etmiştir. Bu dönemde Abbasi Halifeliği zayıflarken, Büveyhiler güçlenmeye başlamış, Sünnî ve Şîî gruplar arasındaki anlaşmazlıklar artmıştır. Ayrıca bu dönemde Mısır ve Suriye’de hâkim olan Fatimiler Sünnî İslâm dünyasını parçalamak için ciddi çabalar vermekteydi. Tuğrul Bey halifenin yardım isteğini geri çevirmeyerek 1055 yılında Abbasi halifeliği üzerindeki Şîî Büveyhi hâkimiyetine son vermiştir. Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah bu durumdan çok memnun olarak Tuğrul Bey’i “Dünya Sultanı” ilan etmiş, “Dinin Direği (Rükneddin)” ve “Halifenin Ortağı” unvanlarını vermiştir. Ayrıca adına hutbe okutmuş, taç, hilat, altın kılıç ve sancak hediye etmiştir. Tuğrul Bey böylece İslâm dünyasında önemli bir söz sahibi konumuna yükselmiştir.¹⁰⁶

Selçuklu Devleti’nin gelişmesini ve yükselmesini sağlayan başlıca Sultanlar; Tuğrul Bey (1040-1063), Alp Arslan (1063-1072), Melikşah (1072-1092) ve Sencer

¹⁰⁴ Ömer Soner Huncan, **Türk Hakanlığı**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 102;

¹⁰⁵ Ömer Soner Huncan, Türk Hakanlığı(Karahanlılar)’nda Hanedan ve Bürokrat-Ulema Çatışması: İlk Bürokrat-Ulema İhtilali, **XV. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 2006, s. 655-662.

¹⁰⁶ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, Ötüken Yay., İstanbul 2003, s. 131-135.

(1117-1157)'dir. Tuğrul Bey'in Selçuklu Devleti'ni kurması ve İslâm dünyasında önemli bir yere sahip olmasından sonra yerine geçen Sultan Alp Arslan, 1071'de Bizans'a karşı kazandığı Malazgirt zaferiyle Türklerin Anadolu hâkimiyetinin temellerini atmıştır. Selçuklu Devleti'nin sınırlarını doğuda Sırderya havzasından dedesi Selçuk Bey'in mezarının bulunduğu Cend'e , Aral gölü ve civarına kadar genişletmiştir. Alp Arslan sonrası yerine gelen oğlu Melikşah, ilim ve irfanın yayılmasına, İslâmiyet'in mezhepler konusunda tekdüze olması konularıyla ilgilenmiştir. Bütün din ve mezheplere karşı adaletle davranmıştır. Devletin merkezini Rey'den İsfahan'a taşımış, burada saraylar, camiler, medreseler yaptırmış, şehri bağ ve bahçelere donatmıştır. Hoca ve talebeleri için hâkim olduğu her yere vakıf olarak medrese, imarethane ve zaviyeler kurdurmuştur. Hastaneler inşa ettirmiş, salgın hastalıkların çoğaldığı zaman halka ilaç dağıttırılmış, ücretsiz tedavi imkanı sağlamıştır. Âlim ve şairleri himaye etmiş, İsfahan ve Bağdat'ta rasathaneler yaptırmıştır. Ömer Hayyam ve Gazalî gibi şair, ilim ve fikir adamlarını desteklemiştir.¹⁰⁷

Sultan Melikşah'ın ölümüyle Selçuklular'da bir saltanat mücadelesi ve duraklama dönemi başlamıştır. Bu dönem Sencer'in Sultan olacağı zamana kadar devam etmiştir. Sultan Sencer hâkimiyeti sağladıktan sonra Selçuklu Devleti'ne ve İslâm alemine yeniden huzur ve düzeni getirmiştir. Karahıtaylar'ın Türkistan saldırılarına karşı koymuş, şiir, sanat ve tasavvuf erbabına sahip çıkmıştır. Dönemindeki batıniler ve diğer sapkın fırkalarla mücadele eden Selçuklu Sultanı Sencer, dönemin ve bölgenin en büyük İslâm âlimlerinden olan Hacı Yûsuf Hemedânî'nin faaliyetlerini desteklemiştir. Bu desteğini, Sultan Sencer Yûsuf Hemedânî'nin dergahına yüklü miktarda bağışlar yaparak göstermiştir.¹⁰⁸

Bu yüzyılda mezhep kavgaları çok olmasına rağmen bölgede hâkim konuma yükselen Selçuklu Devleti bu tartışmalara taraf olmaktan uzak durmuş, adil davranmak için çaba göstermiştir. Fakat istisnai durumlarda yaşanmıştır. Tuğrul Bey döneminin veziri olan Amîdülmülk Kündürî Sultandan biad fırkaları tespit etmek ve bu fırkaların faaliyetlerini engellemek için izin almıştır. Ancak Kündürî'nin asıl amacı rakiplerini bertaraf etmektir. Amîdülmülk Kündürî aldığı izni Eşariler ve Şafîiler aleyhine kullanmaya başlamıştır. Kündürî'nin bu faaliyetlerinden rahatsız olan İmam Kuşeyrî ve Cüveynî gibi âlimler Horasan'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Kündürî'nin bu faaliyetleri onun azledilip yerine Nizâmülmülk geçinceye kadar devam etmiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Togan, *age.*, s. 280-281; Turan, *age.*, s. 218-219.

¹⁰⁸ Tosun, *age.*, 2013, s. 13.

¹⁰⁹ Abdülkerim Özeydin, "Kündürî", *DİA*, C.26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 555. Turan, *age.*, s. 312.

Kündürî'nin azledilmesinden sonra tartışmalar bitmemiştir. Eşariler ve Hanbeliler arasında tartışmalar devam etmiştir. İmam Kuşeyrî'nin oğlu Ebu Nasr 1077'de Hac'dan dönerken Bağdat Nizamiye Medresesine uğramıştır. Burada Eşarilerin üstünlüğünü, Hanbelilerin dar düşüncelerini ve tecsime vardıklarını söylemiştir. Ayrıca Yahudilerin kendi menfaatleri için bile olsa Müslüman olmalarından memnun olduğunu dile getirmiştir. Bu eleştiriler karşısında Hanbeliler karşılık olarak Yahudilerin menfaat için Müslüman olmasına "Rüşvetin Müslümanı" diyerek dalga geçmiş, Eşarilere karşı saldırılarda bulunmuşlardır. Nizamülmülk bu durumları öğrendiğinde Nizamiye Medresesi'nin önemli müderrislerinden olan Ebû İshak Şirazi'ye mektup yazarak, Sultanın ve kendisinin herhangi bir mezhebi tutarak ayrılığa neden olmak istemediğini, Nizamiye Medreselerinde amaçlarının ilmi yükseltmek olduğunu, Ahmed b. Hanbel'in de imam olduğunu belirterek tartışmaları yatıştırmak istemiştir.¹¹⁰

1082 yılında Nizâmülmülk tarafından maaş bağlanarak Bağdat'a gönderilen Şafii- Eşari olan Ebul Kasım el-Bekri burada vaaz vermeye başlamıştır. Vaazlarında Ahmed b. Hanbeli överken, Hanbelileri eleştirmiştir. Hanbeliler de bu eleştiriler karşısında rahatsızlık duyunca tartışmaların şiddeti artmıştır. Bu olayların devam etmesini engellemek isteyen Melikşah ve Nizâmülmülk Nizamiye Medreseleri'nde Eşarilikle ilgili vaazların verilmesine de müsaade etmiştir. Ayrıca sadece Sünnî mezhepler arasındaki tartışmalarda adil olunmamış, Şîî ve Mutezile gibi gruplara karşı da adaletle davranılmıştır. Şîîler de devlet himayesinde tutulmuş, Şîî ve Alevilere hankâh ve medreseler inşaa ettirilmiştir. Selçuklu Sultan ve Beyleri büyük Şîî imamlarının türbelerini ziyaret etmiş, onların merasimlerine katılmışlardır. Selçuklu Devleti böylece Halifelere küfretmeyen mutedil Şîîlerin oluşmasını sağlamayı amaçlamıştır.¹¹¹ Ayrıca Selçuklu devleti Mutezile âlimlerine karşı da hoşgörülü davranmıştır. Bu dönemde isimleri sıkça duyulan birçok Mutezile âlimi vardır. Bunlardan bazıları, Ebû Yusuf el-Kazvinî, Muhammed b. Abdullah en-Nasih, Muhammed b. Ahmed el-Buhari, Ali b. Hasan es-Sandâlî'dir.¹¹²

Ancak Selçuklu Devleti'nin tüm çabalarına rağmen Şîî ve Batını gruplar yıkıcı faaliyetler sürdürmeye devam etmiştir. Bunlar arsındaki en tehlikeli grup Hasan Sabbah önderliğindeki Batını topluluktur. Melik Şah'ın cihan hâkimiyeti zamanında ortaya çıkan Hasan Sabbah ılımlı bir Şîî gibi gözükmüş, sadece imamet meselesiyle ilgilendiğini iddia etmiş, Kur'an'ın batını manasına dikkat çekerek İslâmiyet'i kendi lehine kullanmayı amaçlamıştır. Nizâmülmülk dahil birçok âlim, emir, kumandan, hükümdar Batınılar tarafından katledilmiştir. Melik Şah'ın ölümü sonrası ortaya çıkan karışıklılar ve Haçlılarla yapılan savaşlar Batınıların

¹¹⁰ Turan, *age.*, s. 312-313.

¹¹¹ Turan, *age.*, s. 312-313.

¹¹² Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti ve İslâm Âlemi*, Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya 1999, s. 30.

güçlenmesini sağlamıştır. Selçuklu Devleti fetret devri ve sonrası sultan Sencer döneminde de Batıniler ve Batınilikle mücadele etmeye devam etmiştir.¹¹³

2.6.2. İlmî ve Kültürel Açıdan

XI. yüzyıl dinî ve siyasî olarak ayrılıkların yaşandığı, mezhep kavgalarının şiddetli olarak tartışıldığı bir dönem olmasına rağmen bu dönemin Türk ve İslâm dünyası ilmi açıdan çok ileriydi.

Sâmânîler bu devrin pekçok âlim ve şaire sahip olan Buhara merkezli mühim devletlerindedir. Belli bir dönem dışında Sünnî olan bu devlet Rafizilik faaliyetlerinden halkı korumak için Taberî'nin yazdığı Kur'an tefsirini Farsça'ya çevirtmiştir.¹¹⁴ Bu yüzyılın en ünlü âlimleri arasına girecek olan İbn Sînâ Buhara yakınlarındaki Efşene köyünde 980 yılında doğmuştur. Babası ve kardeşi İsmailiyye mensuplarındandır. Bazen babası ve kardeşi ona İsmailiye görüşlerini anlatmış ve bu gruba dâhil olmasını istemişlerdir. İbn Sînâ kafasına yatmayan bu görüşü kabul etmemiştir. Felsefe, geometri, tıp, matematik, fizik, ilahiyat, mantık ve dil bilimi gibi çok çeşitli alanlarda uzmanlaşmış ve eserler vermiştir. Tıp bilgisi sayesinde Sâmânî hükümdarı Nuh b. Mansur'u tedavi etmek için saraya davet edilmiştir. Böylelikle Sâmânî Devleti'nin sarayına giren İbn Sînâ burada yalnızca hükümdarın tedavisiyle meşgul olmamış, sarayda bulunan muntazam kütüphanede de araştırmalar yapmıştır.¹¹⁵ Yüzün üzerinde eser yazan İbn Sînâ'nın en önemli eserleri tıp alanında Kanun, mantık, hikmet, matematik ve astronomi konularını kapsayan Kitab-üş Şifa'dır.¹¹⁶

Bu devrin diğer önemli ismi İbn Sînâ ile ara ara tartışmalar yapan Bîrûnî'dir. Bîrûnî 973 yılında Harezm'de doğmuş, küçük yaşta Harezmşahlar'ın himayesine girmiştir. Fakat 995'te Memuniler'in saldırısıyla Harezmşahlar Devleti'nin son bulması onun Harezm'i terketmesine neden olmuştur. Bir süre sonra Büveyhi hakimiyetindeki Rey'e gelmiş, burada rasat çalışmalarına katkı sağlamıştır. Burada da fazla uzun kalmayan Bîrûnî Gürgeç'e gelerek ilmi ve siyasi işlerle meşgul olmuştur. Bîrûnî yaklaşık on yıl sonra 1014 yılında tekrar Harezm'e gelmiştir. Bu yıllarda Gazneli Mahmud bu bölgede hâkimiyet mücadelesine girişmiştir. Ebul Abbas Memun Sultan Mahmud'un üstünlüğünü kabul etmiş ancak diğer emirler ve kumandanlar buna razı olmayarak isyan etmiştir. Sultan Mahmud tarafından bu isyan bastırılmış, Memun öldürülmüş, Harezm Gazneli topraklarına katılmıştır. Sultan Mahmud sarayına dönerken Bîrûnî ve hocaları, Ebû Nasr b. Mansur, Abdüssamed ve

¹¹³ Turan, *age.*, s. 315-319.

¹¹⁴ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Çev. M. Fuad Köprülü), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1984, s. 47.

¹¹⁵ İbn Sînâ, *Risaleler* (Çev. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kirbaçoğlu), Kitâbiyat Yay., Ankara 2004, s. 11-14.

¹¹⁶ Sina, *age.*, s. 25-30.

Ebû Hayr Hammar'ı yanında Gazne'ye getirtmiştir. Bu dönemde Bîrûnî'nin hocası Abdüssamed dinsizlik ve Karmatilikle suçlanmıştır. Hocasından dolayı Bîrûnî de aynı suçlamalara maruz kalmıştır. Ama kendini kısa sürede temize çıkarmıştır, çünkü daha önce Karmatilerin tehlikelerini anlatan bir eser yazmıştır.¹¹⁷ Sultan Mahmud'un her konuda desteğini almayı başaran, Sultan Mahmud'un Hindistan seferleri üzerine bu bölgeyi tanımak isteyen Bîrûnî Hindistan'a gitmiş burada Sanskritçe öğrenerek Sanskritçe'den Arapça'ya ve Farsça'ya çeviriler yapmıştır.¹¹⁸ Astronomi, aritmetik, geometri, fizik, kimya tıp, eczacılık, tarih, coğrafya, filoloji, etnoloji, botanik, mineroloji, dinler ve mezhepler tarihi dahil birçok alanda çalışmalar yapmış, eserler vermiştir.¹¹⁹

Tarihte ilk kez İslâmiyet'i kabul eden Türk topluluğu İdil Bulgarlarından sonra, Türkistan ve Mâverâünnehir bölgesindeki Karahanlılar da İslâm dinine girmiştir. Karahanlılar sayesinde Türkistan ve Mâverâünnehir bölgesinde İslâmiyet daha hızlı yayılmıştır. Karahanlılar İslâmiyet'i kabul ettikten sonra Abbasi halifeliğine bağlılıklarını bildirmiş, hutbeleri hem kendi hem de Abbasi halifesi adına okutmuştur. Ayrıca Karahanlı hükümdarları hilat giymiş, kendilerine halifeler tarafından verilen unvanları kullanmıştır. İslâmiyet'i yaymak için Budist Uygurlar ve gayrimüslim topluluklar üzerine gaza ve cihad yapmaktan çekinmemişlerdir. Hâkimiyetlerini güçlendirdikleri zaman bölgelerine camiler, medreseler, kervansaraylar, hastahaneler ve dini-içtimai müesseseler inşa etmişlerdir. Bu devirde Kaşgar ve Balasagun, Semerkant ve Buhara, Mâverâünnehir ve Türkistan coğrafyasının önemli ilim ve kültür yerleri olarak parlamaya başlamıştır. Karahanlılar sayesinde Türk İslâm kültürünün ilk eserleri meydana gelmiştir. Bu ürünlerden en önemlileri Satuk Buğra Han ve Manas destanı, Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig ve Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lugâti't-Türk'üdür.¹²⁰

Selçuklu Devleti Tuğrul Bey döneminden itibaren Türk ve İslâm dünyasının her yerine cami, medrese, kütüphane, imarethane, tıp okulları, hastahaneler, ribat ve kervansaraylarla donatmaya başlamıştır. Ayrıca bu yerlerin gelirini karşılamak için vakıflar oluşturmuştur. Selçuklu dönemi ilk medresesi Tuğrul Bey zamanında Nişabur'da yaptırılmıştır. Bu medreselerin Selçuklu Devleti'ne yayılması ve Nizamiye olarak anılacak medreselerin yapımı Alp Arslan ve veziri Nizâmülmülk sayesinde olmuştur. İlk Nizamiye Medresesi Bağdat'ta inşaa edilmiştir. Sonra bu medreseler, İsfahan, Rey, Nişabur, Merv, Belh, Herat, Basra, Musul, Amul dâhil birçok bölgeye yayılmıştır. Bu medreselerin başlıca inşaa amacı ilim seviyesini yükseltmek, Fatımi ve Batınilerin Sünnî İslâma karşı yıkıcı propagandalarına engel olmaktır. Bu yüzden medreselerin ilk kurulduğu yerler özenle seçilmiştir. Örneğin,

¹¹⁷ Günay Tümer, "Bîrûnî", *DİA*, C.6, TDV Yay., İstanbul 1992, s. 206-208.

¹¹⁸ Tümer, *age.*, 1992, s. 208.

¹¹⁹ Tümer, *age.*, 1992, s. 209-212.

¹²⁰ Yazıcı, *age.*, s. 92-93.

Bağdat hilafetin merkezi, Basra, Taberistan ve Huzistan Şîf grupların yoğun olduğu bölgeler, İsfahan ve Nişabur dönemin ilim ve kültür merkezleridir.¹²¹ Nizamiye Medreseleri'nde eğitim ücretsiz olarak verilmiş ve hocalarına maaş bağlanmıştır. Ayrıca medreselerde öğrencilerin, yemek, yatak, ders araç gereçleri karşılanmıştır. İlk defa bir eğitim kurumu öğrencisinin barınma, okuma, ibadet etme imkanlarını sağlayan binalar yapmıştır. Buna uygun olarak dersaneler, kütüphaneler, konferans salonları, depo, erzak kileri, zemine yapılmış bir hamam, mutfak, yatakhane, ibadet ve vaazlar için mescitler inşaa ettirmiştir.¹²²

Selçuklular medreselere ek bir eğitim yeri olarak ribatlar yaptırmıştır. Ribat kelimesinin sözlük karşılığı, düşman saldırılarını önlemek için sınır boylarında nöbet tutmaktır. Ribatın başlangıçta yapılaş amacı özellikle sınır boylarını düşmandan korumak olmuştur. Fakat zamanla tasavvufun gelişmesi ve sûfilerin çoğalması buraların tekke, zaviye ve hankâh gibi faaliyet göstermesini sağlamıştır. Ribatlar zamanla sûfilere özel bir eğitim yeri halini almıştır. Eğitim yeri olmasına rağmen seyahat eden âlim ve sûfilerin dinlenme merkezleri olmaya devam etmiştir. Buralarda tasavvuf erbabının ve âlimlerin çoğalması özellikle tasavvuf kitaplarının yazılmasına ve bu bölgelerin kültürel bir zenginliğe kavuşmasına vesile olmuştur.¹²³ Selçuklu dönemi medrese ve ribatları önemli ilim adamlarının yetişmelerine imkan sağlamıştır. Bu dönemin başlıca âlim ve ilim adamları şunlardır: Kuşeyrî, Ebû İshak Şîrâzî, İmâmül Haremeyn el-Cüveynî, İbn Sabbag, Hucetül İslâm Gazalî, Ahmed Gazalî, Aynül Kuzatül Hemedânî, Ömer Hayyam, Muhammed b. Ahmedül Mamuril, Beyhakî, Abdurrahman b. Muhammed İsfahanî, Kaşgarlı Mahmud, Said b. Hibbetillah, İbn Cezele, Baherzî, Muizzî, Ebu Tahiri Hatunî.¹²⁴

Bu dönemin önemli Türk İslâm devletlerinden bir diğeri Gaznelilerdir. Sultan Mahmud, İslâm medeniyetini yükselten güçlü hükümdarlardandır. Sultan Sünnî İslâm inancından ayrılmadan hareket etmiş, ehl-i sünnet imamlarının görüşlerini incelemiş, hâkimiyeti altında bulunan bütün coğrafyadaki hak ve batıl fırkaları araştırmıştır. Hâkimiyeti altında olan herhangi bir bölgede batını düşüncenin yayılmaya başladığını öğrendiği zaman, oraya dini görevliler göndermiş ve batını düşüncelerin yayılmasına engel olmuştur. Tasavvufî yönü ve menkıbevi hayatından da çokça rivayetler anlatılan Sultan Mahmud Sünnî İslâmı hâkim kılmak

¹²¹ Turan, **age.**, s. 328-329; Ahmet Ocak, "Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", **Türkler**, C.5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1372- 1375.

¹²² Ocak, **age.**, 2002, s. 1372.

¹²³ İsmail Yiğit, "Ribât", **DİA**, C.35, TDV Yay., İstanbul 2008, s. 76-79.

¹²⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yay., İstanbul 1973, s. 163-176.

için mücadele verirken, büyük önem gösterdiği âlim, fakih, zahid, sûfi ve mutasavvıflar bu yolda onun destekçileri olmuştur.¹²⁵

Sultan Mahmud iyi seviyede bir edebi kişiliğe sahiptir. Bu yüzden sarayında dönemin en yetenekli şairlerini toplamış, onlara hürmet ve sevgi göstermiş, himayesi altına almıştır. Sultan sadece kendi ülkesindeki şairlere değil komşu ülkelerdeki şairlere de değer vermiş onları ülkesine davet etmiştir. Rivayet edilir ki Sultanın sarayında dört yüz şair vardır. Bu şairler arasında dönemin ünlü ismi Firdevsî de bulunur. Sultan Mahmud yalnız şairlere değil dönemin ilim adamlarına da değer vermiştir. Harezmi işgal ettiği zaman ünlü bilim adamı Bîrûnî'yi Gazne'ye getirtmiştir. Bîrûnî Sultan Mahmud sonrası, Sultan Mesud ve Mevdud döneminde Gazneli himayesini görmüş, birçok eser vermiştir. Bu dönem Utbî, Gerdizî ve Beyhakî gibi muazzam tarihçilerin çıkması ve tarih yazıcılığının desteklenmesi açısından da değerlidir. Gazneli Devleti ayrıca sûfilere özel bir ilgi ve hürmet göstermiştir. Bu sûfilerin sohbetlerine büyük kalabalıklar katılmıştır. Dönemin eşsiz sûfilerinden olan Ebû Hasan Harakânî (ö.1033) Gazneli sultanı Mahmud'un sevgisini kazanmıştır. Sultan Mahmud ara ara Hasan Harakanî'yi ziyaret etmiştir. Dönemin bir diğer önemli sûfisi Ebû Kasım Ali b. Gürganî'dir. Gürganî (ö.1058) Tus şehrinde vaaz ve nasihatler vermiş, Tus ahalisi onun derslerini ilgiyle dinlemiştir. Bu dönemde Nisaburî, Ebu Ali el-Hasan b. Muhammed el-Dakkak (ö.1014), Ebu Abdurrahman es-Sülemî (ö.1021) ve İmam Kuşeyrî (ö.1072) gibi önemli sûfiler yetişmiştir.¹²⁶

¹²⁵ Mustafa Akkuş, "Gazneli Mahmud'un Mutasavvıflarla İlişkisi", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.45, Konya 2019, s. 356-360.

¹²⁶ Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2007, s. 92-93.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÛSUF HEMEDÂNÎ'NİN TÜRKLER ARASINDA İSLÂMİYET'İN YERLEŞMESİNDEKİ ROLÜ

3.1. Eserleri

Hace Hemedânî ömrünü İslâm yoluna adanmış, insanları İslâmiyet ile tanıştırmak için durmaksızın seyahat etmiş, sayısız insana İslâm'ı anlatmış, pek çok öğrenci yetiştirmiş ve bunların yanı sıra Arapça ve Farsça eserler yazmıştır. Hemedânî eserlerini sade, samimi, olgun, akıcı bir dille, tartışma ve delil gösterme yöntemini kullanarak yazmış bu sayede günümüz insanının yolunu aydınlatmıştır.¹²⁷ Bu eserleri şunlardır:

1. **Rütbetü'l-Hayat.** Bir sûfî gözüyle hayatın yorumunun yapıldığı, hayatın iman, İslâm ve ihsanla yaşamak şeklinde üç dereceye ayrıldığı Farsça bir eserdir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcut tek nüshası (Ayasofya, nr. 2910, vr. 257a-289b) Muhammed Emîn Riyâhî tarafından neşredilmiştir (Tahran 1362 hş./1983).

Risâle. Kâinatın insanın emrine ve hizmetine verildiğini anlatan Arapça risâledir. Bilinen tek nüshası (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 853, vr. 209a-212b).

Risâle. Tarikat âdâbına dair Farsça bir risâledir. (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Farsça, nr. 1028, vr. 13a-14b)

Yûsuf el-Hemedânî'nin ahlâkını ve sözlerini ihtiva eden **Makamât-ı Yûsuf-ı Hemedânî (Risâle-i Sâhibiyye)** adlı bir risâle (nşr. Saîd-i Nefîsî, Ferheng-i Îrân-zemîn, I/1, 1332 hş./1953, s. 70-101) Hemedânî'nin halifelerinden Abdülhâlik Gucdüvânî'ye nisbet edilmektedir.¹²⁸ Yukarıda bahsedilen bu eserler, Hayat Nedir adıyla Necdet Tosun tarafınan Türkçeye çevrilmiştir.

2. **Risâle.** Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde bulunan (nr. 2114/18) tevhîde dair Farsça risâle Celîl-i Misgernejâd tarafından neşredilmiştir (bk. bibl.).¹²⁹

¹²⁷ Hemedânî, **age.**, s. 30-31.

¹²⁸ Tosun, **age.**, 2013., s. 13.

¹²⁹ **age.**, s.13.

3. **Safâvetü't-tevhîd li-tasfiyeti'l-mürîd.** “Sûfî mahlûk değildir” sözünün açıklamasını, sabır, sâlikin kalp temizliğine ulaşmasının yolları ve fenâ ba'de'l-fenâ gibi konuları içerir. Bu eseri de Celîl-i Misgernejâd yayımlamıştır (bk. bibl.).¹³⁰
4. **Kitâb-ı Keşf.** Câmî'nin Nefehâtü'l-üns'ünde anılan bu eserde müellifin günah ve tövbe konusundaki görüşleri Şemseddin Muhammed-i Deylemî tarafından Risâle-i İşfahân'da eleştirilmiş, Sümeiremî de ona karşı Redd-i Risâle-i İşfahân'ı kaleme almıştır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Nâfiz Paşa, nr. 438) Kitâbü'l-Keşf 'an menâzili's-sâ'irîn adıyla kayıtlı olup baş tarafındaki eksiklik sebebiyle müellifi bilinmeyen yazmanın Kitâb-ı Keşf'in II. cildi olması muhtemeldir. Müellifin kaynaklarda adı geçen **Menâzilü's-sâ'irîn**, **Menâzilü's-sâlikîn**, **Vâridât** adlı risâleleri günümüze ulaşmamıştır.¹³¹

3.1.1. Risâleleri

Hace Yûsuf Hemedânî Hayat Nedir isimli risalesinde Canlı kimdir ? diye sorulduğu zaman; “*Canlı avunup teselli olan kişidir. Hayat da avunmak ve teselli olmaktır.*” diye cevap vermiştir. Ancak insanların teselli olma, avunma ve huzur bulma yerlerinin farklı olduğunu, her insanın kendi hâl ve durumuna göre bir tesellisinin olduğunu anlatmıştır. Avuntusu bu dünya olan insanların ise hayvanlar ve diğer canlılardan farklı bir yönlerinin kalmadığını söylemiştir.¹³²

İnsanın bu dünyada nasıl huzur bulacağı Hemedânî'ye sorulduğunda; İnsanın bu dünyada yaşayabilmesi için zorunlu olan yeme, içme, giyinme ve evlenme gibi ihtiyaçlarını belli bir ölçüde karşılaması gerektiğini, insanı teselli eden arzuların bu dünya ile ilgiliyse teselli olacağı dünyanın burası olmadığını, ahiret dünyası olduğunu hatırlaması gerektiğini söyler. Bu iki dünya arasında bir tercih yapması gerektiğini, çünkü zıt olan iki şeyin bir arada bulunamayacağını, insanın kendisi için doğru olan teselli dünyasını tercih etmelidir der.¹³³

Hemedânî'ye İslâm hakikatine nasıl ulaşılacağı sorulduğunda, insanlar için verilen her şeyi insanlar ihtiyaçları ölçüsünde kullandığında İslâma aykırı olmadığını, insanın dinî emirlere uyması gerektiğini, nefesine hoş gelen arzuları terketmesini ancak her şeye rağmen insanın insan olduğunu ve hata yapabileceğini, hata yaptığı zaman tevbe edip Allah'a dönmesini, Hakk yolundaki yolculuğunda İslâmı anlayabilmek için mücadele etmeye devam etmesidir, der. Ve oruç tutan kişinin bedeni dünyevi isteklerden uzak tuttuğunu, ama İslâm hakikatine ulaşan

¹³⁰ age., s.13.

¹³¹ age., s. 13.

¹³² Hemedânî, age., s. 71-73.

¹³³ age., s. 75-79.

kişinin yalnızca bedenini değil kalbini ve düşüncelerini de dünyevi isteklere kapattığını örnek verir.¹³⁴

İman ve İslâmın aynı şey mi farklı şey mi olduğu sorulup açıklamasının yapılması istendiğinde Yûsuf Hemedânî genel tavrı olduğu üzere ayrıştırıcı bir cevap vermemiştir. Hemedânî halkın anlayabileceği bir seviyede bu soruyu şöyle açıklamıştır: O, İman ve İslâm'ın aynı olduğunu söyleyenlerin de İman ve İslâm'ın farklı olduğunu söyleyenlerin de haklı olduğunu ifade etmiştir. Çünkü mânâ açısından bakıldığında ikisinin aynı şey olduğunu, sözlük anlamına ve şeriat açısından bakıldığında farklı şeyler olduğunu anlatmıştır.¹³⁵

Hace Hemedânî'ye tefekkür ve kalp gözüyle görmenin doğruluğu sorulduğunda âlim ve sûfilerin bu konuda yorum ve açıklama yapmalarına gerek olmadığını zaten bu halleri yaşadıklarını söylemiştir. Ancak sıradan halka bunları anlatmanın gereksiz olduğunu, akıllarına hülûl gibi sapkın düşüncelerin gelebileceği ihtimalini açıklar. İnsanın eşyanın çokluğuna baktığında Allah'ın tekliğini, eşyanın niteliğine baktığında tarif edilemeyeceğini, sebebine baktığında madde, cisim ve cevherden uzak oluşunu, mahiyetini düşündüğünde ise zaman ve mekân dahil Allah'ın beşeri ve dünyevi bütün sıfatlardan münezze olduğunu açıklar.¹³⁶

Hemedânî'ye hangi zikrin tefekkürden, hangi tefekkürün zikirten üstün olduğu sorulduğunda, kişilerin mertebesine göre zikrin ya da tefekkürün üstün olduğunu anlatmıştır. Gönlünde hâlâ nefsi avuntular olan insanların tefekkürden ziyade zikirle meşgul olmalarını, bunun onlar için daha hayırlı olduğunu söylemiştir. Sonra bu konuyu kalbi zikri ağaç ve suya, kalb ile tefekkürü ağaç ve meyveye benzeterek açıklamış, ağacı yeteri kadar sulayıp, olgunlaşmasını beklemeden meyve toplamak ne kadar yanlışsa, kalbin yeteri kadar zikirle meşgul olmadan tefekkürle uğraşmasının da faydasız bir uğraş olduğundan bahsetmiştir.¹³⁷

Hace Yûsuf Hemedânî İslâm, iman ve ihsan konularını bir ceviz örneğiyle açıklamıştır. Cevize bakıldığında kabuk, öz ve yağdan oluştuğunu, kabukta öz, özde yağın görülemeyeceğini söyler. İslâm mekânı olan bedendeki amelleri ve sözleri bu kabuğa benzetmiştir. Özü görmek için bu kabuğun kırılmasını, özü gördükten sonra yağa ulaşabilmek için iman alanı olan kalp tefekkürünün gerçekleştirilmesi gerektiğini anlatır. Ancak bu şekilde öz sonrası yağın görüldüğünü ve böylece Sırrın Allah'ın huzuruna ulaştığını, İhsanın son noktası olan Ruhun bir lamba gibi bu yağ

¹³⁴ **age.**, s. 81-84.

¹³⁵ Hemedânî, **age.**, s. 85-86.

¹³⁶ **age.**, s. 97-98.

¹³⁷ **age.**, s. 107-109.

ile dolu olduğunu söyleyerek bir ceviz örneğiyle bu üç kavram arasındaki ilişkiyi açıklar.¹³⁸

Bir pirlle sohbet etme fırsatı olmayan müridin doğru yolu bulabilmesi için Hemedânî Hakk yol üzere olanların eserlerinden hergün 16 sayfa okumasını ve dört temel konuya dikkat etmesi gerektiğini söyler. Bu konulardan ilki; Müridin ihtiyacı kadar yemesi, uyuması ve giyinmesidir. İkincisi; Müridin lokmasının ve hırkasının helal olmasıdır. Çünkü haram lokma ve giysi ile gönül nuruna erişilmez, huzurlu ibadet yapılamaz. İnsanın bu dünyada en önemli ihtiyaçları hırka, lokma ve meskendir. Bunlar helal olduğu zaman insanın bütün işleri iyi ve güzel olur. Ancak insana sadece bu üç konuda haramdan sakınmak yetmez, insan din ve şeriat konularından uzaklaşmış, sünnete aykırı işler yapan her kişiden günde binlerce keramet gösterse bile uzak durması zorunludur. Üçüncü konu Mücadele'dir. Mücadele, insanın kendisini yoldan çıkarmak isteyen nefesine, şeytana ve dünyevi arzulara karşı, Allah'ın huzuruna sığınarak, aç kalarak, gece ibadetle meşgul olarak, hayırlı bir yolculuğa çıkarak bu düşmanlara karşı koymasındır. Dördüncü konuda ise zikrin önemine, farz ve sünnetlerden kalan zamanı zikirle değerlendirmeye, kişinin dünyevi bağlarından kurtulmasının zikirle olacağı vurgusunu yapar.¹³⁹

3.2. Hakkında Anlatılanlar

İbnü's- Saka kıssası, İbn-i Hâcer-i Mekkî hazretlerinin Fetâvâ-i Hadîsiyye isimli eserinde şöyle anlatılır. Ebû Sa'îd Abdullah, İbn-üs-Sakkâ ve Seyyid Abdülkâdir-i Geylânî hazretleri Hâce Yûsuf'un Nizamiye medresesinde ders verdiğini duydukları zaman ondan ilim öğrenmek için Bağdat'a gelmişlerdir. İbn-üs-Sakkâ, *"Ona bir soru soracağım ki cevâbını veremeyecek"* demiş, Ebû Sa'îd Abdullah, *"Ben de bir soru soracağım. Bakalım cevap verebilecek mi?"* demiştir. O zamanlar daha yaşının küçük olmasına rağmen büyük bir edeb timsâli olan Abdülkâdir-i Geylânî (r.a.), *"Allah korusun. Ben nasıl soru sorarım. Sâdece huzûrunda beklerim, onu görmekle şereflenir, bereketlenirim"* demiştir. Hâce Hemedânî'nin yanına geldikleri zaman onu bulamamış, yaklaşık bir saat beklemişlerdir. Hemedânî onların yanına geldiğinde ilk İbnü's- Saka'ya dönerek *"Yazıklar olsun sana, ey İbn-üs-Sakkâ! Demek bana, cevâbını bilemeyeceğim suâl soracaksın ha! Senin sormak istediğin suâl şudur. Cevâbı da şöyledir. Otur, senin sözünde küfür kokusu hissediyorum. Müslüman olarak öleceğin de şüphelidir."*

¹³⁸ age., s. 117-118.

¹³⁹ Feridüddin Attar, **Tezkiretü'l Evliya** (Çev. Süleyman Uludağ), İlim ve Kültür Yayınları, Bursa 1984, s. 48; Mehmet Kanar, *"Seyyid Yûsuf-i Hemedânî'nin Tasavvufa Dair Bir Risalesi"*, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası**, S.10, İstanbul 2008, s. 31-34.

Sonra Hacı Hemedânî, Ebû Sa'îd Abdullah'a dönerek; *“Sen de bana bir suâl soracaksın ve bakacaksın ki, ben o suâlin cevâbını nasıl vereceğim. Senin sormaya niyet ettiğin suâl şudur ve cevâbı da şöyledir. Fakat sen de edebe riâyet etmediğin için, ömrün hüznü ile geçecek”* buyurmuştur. Sonunda Yûsuf Hemedânî Abdülkâdir-i Geylânî'ye dönmüş, ona yaklaşıp ve *“Ey Abdülkâdir! Bu edebinin güzelliği ile, Allahü teâlâyı ve Resûlünü râzı ettin. Ben senin Bağdat'ta bir kürsüde oturduğunu, çok yüksek bilgiler anlattığını ve ‘Benim ayağım, bütün evliyânın boyunları üzerindedir’ dediğini sanki görüyor gibiyim ve ben, yine senin vaktindeki bütün evliyâyı, senin onlara olan yüksekliğin karşısında boyunlarını eğmiş hâlde olduklarını görüyor gibiyim”* demiştir. Aradan zaman geçtikten sonra Hemedânî'nin sözleri birer birer gerçekleşmiş, Abdülkâdir Geylânî döneminin en büyük âlimlerinden olmuş, Ebû Sa'îd Abdullah ömrü boyunca türlü sıkıntılar çekmiştir. İbnü's- Sakka ise dönemin Halifesine elçi olarak Rum Kayserinden gelen kişiyle tanışmış, o kişiyle buluşarak sohbet etmiş, Bizans'a gitmiş ve burada gördüğü ilgi üzerine Hristiyan olup öylece vefat etmiştir.¹⁴⁰

Yûsuf Hemedânî'nin halifelerinden olan Hoca Hasan Endâki dünya, ev ve iş hayatından kendini soyutlayınca, Yûsuf Hemedânî ona şunu nasihat etmiştir:

*“Siz fakirsiniz, iş yapmaya mecbursunuz. Kaldı ki evli, çoluk-çocuk sahibisiniz. Sizin için dünya işlerini ihmal etmemek, hem şeriat hem de akıl bakımından şarttır.”*¹⁴¹

Muhyiddin ibn Arabî hazretlerinden rivayet edilmiş olan bir menkıbede; yaşlı ilerlediğinden dolayı Cuma namazı dışında pek dışarı çıkmayan Hemedânî, bir gün aniden bineğine binerek yola koyulur. Bineğin yularını da salıverir ve o nereye götürürse gitmeye karar vermiştir. Uzun bir yolculuk sonunda binek, şehir dışındaki bir mescidin önünde durur. Mescide giren Hemedânî içeride başını önüne eğmiş mahzun hâlde oturan bir delikanlıyı görür. Neden sonra Üstadın geldiğini fark eden genç, başını kaldırır ve şöyle der: *“Efendim! Bir müşkil meseleyle karşı karşıyayım. Bana himmet buyurun”*. Yûsuf Hemedânî delikanlının müşkilini halleder ve: *“Oğlum! Bir daha böyle bir müşkil karşılaştığın zaman yanımıza gel, tekkemize buyur, bizim gibi pir-i fânîyi buralara kadar yorma!”* demiştir. Arabî bu rivayeti eğer müridin gerçek anlamda mürid olabilirse, şeyhini bir şekilde kendisine celb edebileceği şeklinde yorumlar.¹⁴²

¹⁴⁰ Abdurrahman Câmî, **Nefahatü'l-Üns Evliya Menkıbeleri**, (Çev: Lamiî Çelebi), Marifet Yay., İstanbul 1995, s. 522; İbn'ul Cevzi, **age.**, s. 967.

<http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/islam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/YUSUF-I-HEMEDANI/1466>.

¹⁴¹ Şeyh Safiyüddin, **age.**, s. 12.

¹⁴² Necip Fazıl Kısakürek, **Başbuğ Velilerden 33**, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2006, s. 49-50.

Yûsuf Hemedânî'nin en önemli halifelerinden olan Hacı Abdülhâlik Gucdüvânî, bir defasında hocasının huzuruna gelerek, sohbet esnasında talebelerinin gelecekleri ile ilgili konuyu sormuştur. Hemedânî; *“Bu davayı öncelikle bizden Hacı Abdullah Beraki devralacak, sonra Hasan, ondan sonra da Hacı Ahmed Yesevi devam ettirecektir. Gün gelir Hacı Ahmed ana vatanı Türkistan'a döner. Orada hizmetlerine devam eder. Buradaki işleri sana emanet edecektir”* diyerek cevap vermiştir. Gerçekten de zamanı gelince Ahmed Yesevi, Buhara'daki dergâhı ve tüm talebeleri Gucdüvânî'ye devrederek, kendisi irşad faaliyetini Yesi'de yaptırdığı zaviye ve medresede devam ettirmiştir.¹⁴³

Abdülhâlik Gucdüvânî hocasının faziletlerinden şu şekilde bahsetmiştir:

*“Bir kişiden az bir iyilik görse, karşılığını iki kat verirdi. Yanında daima ikram adına bir şeyler bulundurur, onlardan her gelene verirdi. Büyüklerinin yanında konuşmazdı. Başkasının tarlasından yürümezdi. Namazı uzatmazdı. Kendi işlerini kendisi yapar, değirmene kendisi gider ve çok seyahat ederdi. İşrak, Duha, Evvabîn ve Teheccüd gibi nafile namazları asla aksatmazdı. Hep şehit olmak isterdi. Sadaka ve zekâta çok önem verir, itikâfa girer, kurban üzerinde önemle durur, köle azat ederdi. Allah'tan çok korkar ve tir tir titrer, ancak Allah'ın rahmetinden de hiç ümidini kesmezdi. Gönülden seven ve sevilen bir insandı.”*¹⁴⁴

3.3.Hemedânî ve Çağdaşı Gazalî

Hemedânî'den yaklaşık on yıl sonra 1058 yılında İmam-ı Gazalî dünyaya gelmiştir. Horasan'ın Tus şehri yakınındaki Gazele doğduğu yerdir. Küçük yaşta öksüz kalmıştır. Kısa süre babasının arkadaşından eğitim almıştır. Sonra Nişabur'a giderek Cüveynî'nin fıkıh, mantık, kelam derslerine katılmıştır. Gazalî Nişabur'da derslerine devam ederken Ebû Farmedî ile tanışmış, ondan tasavvuf dersleri almıştır. Hocası Cüveynî'nin vefatıyla Samarra'ya gitmiş, Vezir Nizamülmülk'ün sevgisini kazanmış, Bağdat Nizamiye Medresesine hoca tayin edilmiştir. Gazalî yaşadığı dönemdeki sapkın düşüncelerle ve bidatlerle mücadele etmiş, ehl-i sünnet akidesini güçlendirmiştir. Felsefî ve batınî grupları eleştirmiş, tasavvufu kitaplardan, sûfilere ve yaşayarak öğrenmiştir. Gazalî öğrendiklerini yazarak günümüze ulaşan birçok eser bırakmıştır. İhyâ'ü Ulûmi'd-dîn ve el-Münkız mine'd-dalâl bunların başlıcalarıdır.¹⁴⁵

¹⁴³ Fathiddin Mansurov- Faudzinaim Hj.Badaruddin, **age.**, s. 165.

¹⁴⁴ Fathiddin Mansurov- Faudzinaim Hj.Badaruddin, **age.**, s. 167.

¹⁴⁵ İmam-ı Gazalî, **age.**, s. 5-7.

Hemedânî ve Gazalî aynı dönemde yaşamış, Cüveynî ve Farmedî gibi önemli âlimlerden ders almış, aynı dönemin zorluklarıyla karşılaşmış, İslâm dünyasındaki karışıklıklara ve sapkın düşüncelerle mücadele etmiş, tasavvufun İslâm'dan farklı olmadığını anlatmaya çalışmış birbirine benzer iki büyük âlimdir. Ayrıca ikisi de dönemin Selçuklu sultanlarının himayesini görmüş, İslâm, ahlâk, iman, tasavvuf konularını kapsayan eserler yazmıştır.

3.4. Talebeleri

Yûsuf Hemedânî'nin, Hz. Peygamberden sonra fetih hareketlerini idare eden dört halifesi gibi onun da bölge insanlarının gönüllerini fethetmiş, onlara mü'min olmanın yollarını göstermiş dört halifesi vardır. Türkistanlı bu dervişler şunlardır: 1. Abdullah Berakî 2. Hasan Endakî 3. Abdülhâlik Gucdüvânî 4. Ahmed Yesevi.¹⁴⁶ Ayrıca meşhur İranlı şair Senaî¹⁴⁷ ve önemli tasavvuf eserleri yazan Sümeyremî de Hemedânî'nin yetiştirdiği birçok öğrenci arasındadır.¹⁴⁸

3.4.1. Hacı Abdullah Berakî

Hacı Yûsuf Hemedânî'nin Harezmi bölgesinden olan âlim, arif, makam ve keramet sahibi olan öğrencisidir.¹⁴⁹

Hacı Yûsuf Hemedânî vefat edeceği zaman öğlen namazını kılmış, sırtını mihraba dayayıp müridlerinden su ısıtmasını istemiştir. Müridleri ağlamaya başladığı zaman Hemedânî onlara doğru dönerek kendisinden sonra vekil olarak Abdullah Berakî'yi bıraktığını söyleyerek ona uymalarını, muhalefet ememelerini söylemiştir. Hilafet sırası kendilerine geldiğinde güzel ve mutlu yaşamalarını, müridlerine kalb zikri yapmalarını, yüksek sesle zikir yapmamalarını söylemiştir. Ayrıca Sultan Sencer'in isteği üzerine yazılan âdâb ve usulleri kendi müridlerine de telkin etmelerini istemiştir.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Mustafa Kara, "Tasavvuf Kültürünün Türkistan Macerasına Genel Bakış", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, C. 10, S. 1, 2001, s. 2.

¹⁴⁷ Devletşah, **Devleştah Tezkiresi** (Çev. Necati Lugal), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 139.

¹⁴⁸ Hemedânî, **age.**, s. 19.

¹⁴⁹ Şeyh Safiyüddin, **age.**, s. 11.

¹⁵⁰ Hemedânî, **age.**, s. 63.

Hemedânî sonra Ahmed Yesevi'ye dönerek, Fâtır, Yâsin ve Naziyat surelerini okumasını söyleyip, hatim sonunda şöyle demiştir:

“Senin diyarında aşıklar öyle can verirler ki

Oraya ölüm meleği asla sığmaz.”¹⁵¹

Sonra Hâce Yûsuf Hemedânî kendisini Abdullah Berakî'nin gasletmesini ve kabre de Hâce Hasan Endakî'nin koymasını istemiştir.¹⁵²

3.4.2. Hâce Hasan Endâkî

Künyesi Ebû Muhammed Hasan b. Hüseyin olan Hâce Hasan Endâkî'dir. Yûsuf Hemedânî'nin ikinci halifesidir. Buhara yakınlarındaki Endak kasabasında doğmuştur. Zamanının önemli âlimlerindedir. Ehli sünnet yolunu takip etmiş, müridlerinin eğitimi konusunda çok etkili olmuştur. Hâce Hemedânî'ye bağlı olduğu bir dönemde sadece ibadetle meşgul olmak istediğini, aklında ve kalbinde iş ve eve dair hiçbir endişe kalmadığını dile getirmiştir. Hâce Yûsuf Hemedânî bunun üzerine kendilerinin fakir ve bir aile babası olduğunu hatırlatarak iş yapmaya mecbur olduklarını söylemiştir. Israrla başka bir işle uğraşacak gücü kalmadığını söyleyen Endakî'ye Hemedânî biraz sinirlenip kızmıştır. Gece gördüğü bir rüyada Hâce Hasan Endâkî'nin hem akıl hem de kalb gözünün açık olduğunun bildirilmesiyle öğrencisine olan kızgınlığı geçmiştir.¹⁵³

3.4.3. Abdülhâlik Gucdüvânî

Hâcegân tarikatının kurucusu olan Abdülhâlik Gucdüvânî, Buhara'ya yaklaşık 40 km uzaklıktaki Gucdüvan kasabasında doğmuştur. Babası, İmam Malik neslinden, zahiri ve batini ilimlere vâkîf bir âlim olan Malatyalı Abdülcemil İmam'dır. Anlatılanlara göre, düşmanları tarafından şehirden çıkarılan Malatya sultanının tahtına dönmesini sağladığı için Abdülcemil 113 yaşında olmasına rağmen mükafat olarak sultanın kızıyla evlendirilmiştir. Bu arada Hızır, Abdülcemil'e bu evlilikten bir erkek çocuğu olacağını söyler ve adını Abdülhâlik koymasını ister. Fakat bir süre sonra Abdülcemil nedeni bilinmez ailesini de alarak Malatya'dan ayrılmış ve Buhara'nın Gucdüvan kasabasına yerleşmiştir. Abdülhâlik Gucdüvânî böylece burada dünyaya gelmiştir.¹⁵⁴

¹⁵¹ Hemedânî, *age.*, s. 64.

¹⁵² Hemedânî, *age.*, s. 64.

¹⁵³ Şeyh Safiyüddin, *age.*, s. 12.

¹⁵⁴ Tosun, *age.*, 2002, s. 51.

Gucdûvânî ilim tahsili için Buhara'ya gitmiş, şehrin önde gelen âlimlerinden İmam Sadreddin'in yanında tefsir okurken, "*Rabbinize yalvara yakara ve gizlice dua edin. Bilin ki o haddi aşanları sevmez.*" mealindeki ayetin yorumu geldiğinde, hocasına buradaki gizliliğin ne anlama geldiğini sormuştur. Hocası ise bunu daha sonra öğreneceğini söylemiştir.¹⁵⁵

Rivayete göre Gucdûvânî bir bağda otururken Hızır gelir ve havuza dalmasını, suyun altında iken "*Lâ ilâhe illallah Muhammedün rasûlullah*" diye zikretmesini söylemiştir. Böylece ona zikir-i hafinin nasıl yapıldığını öğretmiş ve bu zikrin sayı ile yapılacağını belirtmiştir. Bir süre Hızır'ın yanında eğitim alan Gucdûvânî daha sonra Yûsuf Hemedânî'ye intisab etmiştir. Bu yüzden Hızır, Gucdûvânî'nin zikir telkin eden piri, Yûsuf Hemedânî ise sohbet piri olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁶

Gucdûvânî'nin davranışları insanlara örnek teşkil etmiştir. O devamlı olarak sıdk ve safâ, şeriat ve sünnete bağlı, bidat, heva ve hevesten kaçınmış sürekli bunlardan uzak durmaya çalışmıştır.¹⁵⁷

Abdülhâlik Gucdûvânî'nin üç halifesi vardır. Bunlar; Hoca Ahmet Sıddık, Hoca Ârif Rivgeri, Hoca Evliya Kelân'dır. Hoca Bahaeddin Nakşibendi'ye nisbet edilen silsile bu halifelerden Hoca Ârif Rivgeri'ye ulaşır. Mahmud Fagnevi, Hoca Ârif Rivgeri'nin halifelerindendir. Ali Ramiteni, Mahmud Fagnevi'nin halifelerindendir. Bu silsilede lakapları "Azîzân"dır. Muhammed Baba Simmasi, Ali Ramiteni'nin halifesi ve Hoca Bahaeddin Nakşibendi manevi evlatlığa kabul etmiştir. Muhammed Baba Simmasi halifelerinden Emir Külâl ile Kasr'ı Hunduvan'dan geçerken "bir er kokusu" aldığını ve bu kokunun eskiye oranla arttığını belirtmiştir. Bu sırada Bahaeddin Nakşibendi doğalı üç gün olmuştur. Dedesi onu Hoca Muhammed Simmasi'nin huzuruna götürmüştür. Muhammed Baba Simmasi'nin halifelerinden olan Emir Külâl'in Nakşibendi huzuruna çıkmış, kendisine intisab etmiş, sohbetlerinde bulunmuş, tarikat adabını ondan öğrenmiştir. Kendisine zikri de Emir Külâl öğretmiştir.¹⁵⁸

Yûsuf Hemedânî'nin bıraktığı halifelerden olan Ahmed Yesevi, Türkistan'da İslâmiyet'i yaymak ve halkı irşad etmek için Buhara'dan ayrılınca buradaki müritleri Gucdûvânî'ye havale etmiştir. Gucdûvânî, Buhara'nın önde gelen âlim ve idarecilerinden de birçok mürit edinmiştir. Abdülhâlik Gucdûvânî genelde Gucdûvan kasabasında ikamet etmiş ve burada vefat etmiştir. Vefat tarihi ile ilgili farklı görüşler vardır. Makamat-ı Abdülhâlik Gucdûvânî ve Arif Rivgeri'de Gucdûvânî'nin, Cengiz Han tarafından başlatılan Moğol istilasının hemen

¹⁵⁵ Tosun, *age.*, 2002, s. 52.

¹⁵⁶ Tosun, *age.*, 2002, s. 52.

¹⁵⁷ Câmî, *age.*, s. 523.

¹⁵⁸ Câmî, *age.*, s. 525-527.

öncesinde vefat ettiği söylenmektedir. Buna dayanarak bazı araştırmacılar vefat tarihini H. 575(1179) veya H. 617(1220) olarak düşünmüştür. Gucdüvânî hayatta iken kabrinin üzerine türbe yapmamaları için müritlerini uyardığından dolayı uzun zaman türbe yapılmamıştır. Kabri bugün, mermerden ve büyük bir dikdörtgen şeklinde ancak sade ve mütevazî bir yapıdan oluşur.¹⁵⁹

Abdülhâlik Gucdüvânî hakkında anlatılanlar;

Guçdüvânî'nin velilikte çok üstün bir mertebeye geldiği, bir namaz vaktinde Kabe'ye gidip geldiği anlatılmıştır.¹⁶⁰

Abdülhâlik Gucdüvânî bir gün kalabalık bir cemaat ile birlikte iken sırtında hırka, omuzuna seccade olan bir kişi köşesinde oturuyormuş. Bir süre bekledikten sonra Gucdüvânî'ye *“Müminin fırasetinden sakınınız. Çünkü O, Allah'ın (c.c) nuru ile bakar buyurmuştur.”* hadisini söyleyerek anlamını sormuştur. Bunun üzerine Gucdüvânî *“Bu hadisin sırrı zünnarını¹⁶¹ kesip iman getirmendir.”* demiştir. Kişinin hırkası kaldırılıp bakıldığı zaman altında zünnarı gözükmüştür. Tüm bu olanlardan sonra ise o kişi zünnarını kesip imana gelmiştir.¹⁶²

Bir gün dervişlerden biri Gucdüvânî'nin yanına gelerek şunları söylemiştir: *“Eğer Hak Teâlâ beni cennetle cehennem ortasında serbest bıraksa ben cehennemi tercih ederim. Çünkü bütün ömrümde nefsin isteklerine karşı mücadele edip durdum. O durumda cenneti istesem nefsin isteği olur. Oysa cehennem Hakk'ı muraddır.”* Gucdüvânî bu sözü reddederek şöyle karşılık vermiştir: *“Kulun tercihle işi ne? Nereye git derlerse gider, nerede ol derlerse olur. Bendelik budur senin dediğin değildir.”¹⁶³*

Abdülhâlik Gucdüvânî'nin yanına bir gün uzak yerden bir misafir gelmiştir. Ondan sonra ise güzel yüzlü temiz giyimli bir genç gelmiştir. Geldikten sonra genç fazla kalmadan geri gitmiştir. Misafir; *“Efendim! Bu gelen genç kimdi acaba? Gelmesi ile gitmesi bir oldu.”* demiştir. Gucdüvânî'de; *“Bizi ziyarete gelip dua isteyen bir melek idi.”* diye cevap vermiştir. Misafir hayret ederek; *“Efendim son nefeste iman selameti ile gidebilmemiz için bize de dua buyurur musunuz?”* diye sorunca, Gucdüvânî; *“Her kim farzları eda ettikten sonra dua ederse, duası kabul*

¹⁵⁹ Tosun, **age.**, 2002, s. 52-53.

¹⁶⁰ Câmî, **age.**, s. 523-524.

¹⁶¹ Hristiyan rahiplerin bellerine taktıkları bir tip kuşaktır. Hz. Ömer döneminde, gayrimüslimlerin Müslümanlardan ayırt edilebilmesi için zünnâr takmaları mecbur kılınmıştır. Bu nedenle o dönemlerde zünnâr, gayrimüslimlerin alameti haline gelmiştir. Bundan hareketle klasik fıkıh kitaplarında zünnâr takanların kâfir olacağı kaydedilmiştir.

¹⁶² Câmî, **age.**, s.524.

¹⁶³ Câmî, **age.**, s.524

olur. Sen farz olan ibadeti yaptıktan sonra dua ederken bizi hatırlarsan, biz de seni hatırlarız. Bu durum hem senin, hem de bizim için duanın kabul olmasına vesile olur.” buyurmuştur.¹⁶⁴

Abdülhâlik Gucdüvânî'nin vasiyetnamesinden birkaç alıntı:

*“*Vasiyet ederim sana ey oğul ki, bütün hallerinde ilim, edep ve takva üzerine olasın!.*

**Geçmişlerin eserlerini oku ve sünnet ve cemaat yolundan git!*

**Fıkıh ve hadis öğren ve cahil sofilerden bucak bucak kaç!*

**Namazlarını mutlaka cemaatle kıl!*

**Şöhret peşinde gezme! Şöhrette âfet vardır. Makamlarda da gözüün olmasın; daima kendini aşağılarda tut!*

**Mahkeme ilamlarına adını yazdırma ve mahkemelerde bulunma! Kimseye kefil olma!*

**Halkın vasiyetlerine karışma!*

**Padişah ve şehzadelerle düşüp kalkma!*

**Dergâh kurma ve dergâhlarda oturma!*

**Güzel ses dinlemeye fazla kapılma ki, ruhu karartır ve sonunda nifak doğurur. Böyleyken güzel sesi de inkar etme ki, ona bağlı olanlar çoktur.*

**Az ye, az konuş, az uyu ve halktan aslanlardan kaçır gibi kaç!*

**Her zaman yalnızlığı tercih et ve körpe çocuklardan, kadınlardan, yenilik davası edenlerden, zenginlerden ve aşağı takım insanlardan uzak dur!*

**Helâl ye, şüpheli işlerden çekin ve kudretin yettiği müddetçe evlenme ki, dünyaya bağlanır ve o uğurda dinini yele verirsin..*

**Çok gülme; hele kakkahayla gülmemeye çok dikkat et! Gülmek kalbi öldürür.*

**Herkesi şefkat gözüyle bak ve kimseyi hâkir görme!*

¹⁶⁴ “Abdulhalik Goncdvânî”, **Evliyalar Ansiklopedisi**, C.1, İhlas Holding Gazetecilik, İstanbul 1992, s. 350-351.

**Kendi dışını bezeyip süsleme ki, dış mamurluğu iç haraplığından gelir.*

**Halkla didişme, kimseden bir şey isteme ve kimseye hizmet teklif etme!*

**Şeyhlere mal ve canla hizmet et ve onların halini asla kınama! Onları kınayanlar felah bulmaz.*

**Dünyaya ve dünya ehline gurur bağlama!*

**Gönlün daima mahzun, beden rahatsız ve gözün yaşlı olmalı.*

**İşin halis, duan yalvarıcı, giyeceğin eski, yoldaşın derviş, sermayen din ilmi, evin mescit ve yakının Allah olsun.”¹⁶⁵*

3.4.3.1. Bahaeddin Nakşibend

Genel kabule göre Bahaeddin Nakşibend H.718(1318) yılında doğmuştur. İsmi Muhammed b. Muhammed el Buhari'dir. Ona “Nakşibend” denmesinin sebebi ise şudur; Nakşibend, kumaşların nakışlarını bağlayıp ipek tellerle tezgaha hazırlayan kimse, süslemeli dokuma sanatkârı anlamına gelir. Bahaeddin Nakşibend, tarikatının yaptığı zikir ve meydana getirdiği etkiden dolayı bu adı almıştır. Diğer bir görüşe göre ise o dönemde kumaşlara nakış işleyen, nakışlı elbiseler ya da desenli halılar dokuyan kişilere “Nakşibend” denmiştir. Hoca Bahaeddin'in gençliğinde babası ile birlikte Nakşibendlik yaptığı anlatılmaktadır. Bundan dolayı “Nakşibend” lakabını aldığı da düşünülür.¹⁶⁶

Hoca Muhammed Baba Simmasi, Bahaeddin Nakşibend'i manevi evlatlığa kabul etmiştir. Tarikat adabını ise Nakşibend Emir Külâl'den öğrenmiştir. Zahirde durum böyle iken hakikatte Nakşibend, üveysi idi ve terbiyesi Hacı Abdülhâlık Gucdüvânî'nin ruhaniyeti ile olmuştur.¹⁶⁷

Bir gün Bahaeddin Nakşibend Buhara'da mezarları dolaşırken yakın zamanda vefat eden Simmasi'den Gucdüvânî'ye kadar ulaşan alimleri mana âleminde müşahede etmiştir. Bu sırada Gucdüvânî kendisine dinin emir ve yasaklarına uymasını, ruhsatlara ilgi göstermemesini, büyüklere sadık kalmasını, Hz. Peygamber ve ashabının yolundan gitmesini tavsiye etmiştir. Bu olay Bahaeddin'in ruhi hayatında büyük bir değişiklik yaparak cehri zikirden hafi zikre yönelmesine

¹⁶⁵ Şeyh Safiyüddin, *age.*, s. 25-26.

¹⁶⁶ Necdet Tosun, “Hoca Bahaeddin Nakşibend”, **Uluslararası Bahaeddin Nakşibend ve Nakşibendilik Sempozyumu**, İstanbul 2016, s. 7-8.

¹⁶⁷ Câmî, *age.*, s. 530-531.

yol açmıştır. Bahaeddin'in bu olaydan sonra Emîr Külâl'in mürit halkasından ayrılarak kendisini yalnız hafî zikre vermeye başlaması dervişler arasında tartışmalara ve memnuniyetsizliklere sebep olmuştur. Fakat şeyhi Emîr Külâl'e gösterdiği saygıda bir değişiklik olmamış ve onun gittikçe artan iltifatını kazanmıştır. Emîr Külâl de müritlerine Bahaeddin'e karşı olan bu tutumlarının yanlış olduğunu söyleyerek onu savunmuştur.¹⁶⁸

Bir gün Emîr Külâl Hazretlerinin meclisinde müritlerinden ileri derecede birkaç kişi, Nakşibend'in açık zikirde meclislerini terk etmelerinden acı bir dille bahsettiler ve Hocayı suçlamaya kalkıştılar. Emîr Külâl bu ithamları dinlemiş ve cevapsız bırakmıştır. Ve başka bir gün müritlerinden beş yüz kişi kadar bir topluluk Suhar köyünde bir mescit inşası ile uğraşırken Emîr Hazretleri boş bir anda onlara şöyle hitap etmiştir:

*“Siz, oğlum Bahaeddin hakkında kötü bir zanna düşmüş ve onu kusurlu görmüş bulunuyorsunuz. Bahaeddin'i anlayamamaktan doğuyor bu haliniz. Onun üzerinde Allah'ın hususî bir nazarı vardır. Kulların hali de işte Allah'ın bu nazarına bağlıdır. Benim ona nazarım ise kendi irademle değildir.”*¹⁶⁹

Emir Külâl, doğduğu Suhari köyünde yapılan bir camiye tuğla taşımakta olan Bahaeddin'i çağırarak sülûkünü tamamladığını, artık Türk ve Tacik bütün şeyhlerden faydalanabileceğini söylemiştir. Bundan sonra Hâce Bahaeddin şeyhinin bir diğer müridi Mevlana Arif Dikgerani'nin sohbetlerine katılmıştır.¹⁷⁰ Bahaeddin Nakşibend, Mevlana Arif hakkında şunları söylemiştir:

*“Hafî zikre başladığımızda bir agâhlık peyda oldu, o sırrın talibi olduk. Otuz yıl Mevlâna Arif ile durmadık ehl-i Hakk aradık. İki kere birlikte Hicaz'a gittik. Her nerede bir kimseyi haber verdilerse köşeler ve zaviyeler komadık dolaştık. Eğer Mevlana Arif gibi bir kimse bulsaydım veya onun mazhar olduğu esrardan bir zerre mikdarı sırra nail olmuş kimse bulsaydım, bu canibe gelmezdim. Bir kimse tasavvur olunur mu ki seninle diz dize otursun da sırrı âsumândan yüce olsun ve zahir ve batın orada meşgul olsun?”*¹⁷¹

Daha sonra Bahaeddin Nakşibend, Yûsuf Hemedânî'nin neslinden Yeseviyye tarikatı mensubu iki Türk şeyh ile ilgi kurmuştur. Bunlardan Küsem Şeyh ile ilişkisi kısa sürmüştü; Halil Ata'nın yanında ise on iki yıl kalmıştır. İlgili kaynaklarda görülen bütün karışıklıklara rağmen Halil Ata'nın, h.748 yılına kadar Çağatay Hanlığı'nda hüküm süren Kazan (Gazan) Han ile aynı kişi olabileceği ileri sürülmektedir. Emir

¹⁶⁸ Hamid Algar, “Bahaeddin Nakşibend”, **DİA.**, C.14, TDV Yay., İstanbul 1996, s.458.

¹⁶⁹ Şeyh Safiyüddin, **age.**, s.75.

¹⁷⁰ Algar, **age.**, s.458.

¹⁷¹ Şuşud, **age.**, s.36.

Külâl'e göre Bahaeddin bu zâlim hükümdar bir isyanla devrilinceye kadar onun yanında bulunmuştur.¹⁷² Kazan Han Halil'in saltanatı yıkıldıktan sonra Nakşibend, Emir Külâl'in yanına geri dönmüştür. Sohbet için tekkeye gittiğinde içeriye alınmayınca sabaha kadar tekkenin kapısında beklemiştir. Sabah namazına çıkan Emir Külâl Nakşibendi kapıda beklerken görünce onu muhabbetle karşılamış ve tekkeye kabul etmiştir.¹⁷³

Bahaeddin Nakşibend müritlik dönemi bitip irşada başlayınca Semerkant gibi büyük şehirler dâhil birçok bölgeden ona intisap etmek için gelenler olmuştur. Nakşibend 3 Rebiül evvel H.791 (2 Mart 1389) tarihinde doğduğu köyde hayatını kaybetmiştir.¹⁷⁴

3.4.4. Ahmed Yesevi

3.4.4.1. Çocukluğu, Tasavvufa İntisabı ve Silsilesi

Tarihimiz boyunca ilim ve ruhi dünyamızı aydınlatan en önemli âlimlerden olan Ahmed Yesevi Kazakistan'ın Sayram kasabasında doğmuştur. Yesevinin doğum tarihi kesin olarak bilinmese de Yûsuf Hemedânî'nin öğrencilerinden olduğu dikkate alınırsa XI. yüzyılın ikinci yarısını doğum tarihi olarak söyleyebiliriz.¹⁷⁵ Yesevi önce annesi Ayşe Hatun'u sonra yedi yaşındayken babasını kaybetmiştir. Ahmed Yesevi daha sonra Yesi (bugünkü Türkistan) bölgesine anne ve babasından sonra kendisiyle ilgilenen ablası Gevher Şehnâz ile beraber yerleşmiştir.¹⁷⁶

İlk eğitimini Türkistan'da ünlü bir sûfi olan ve Hz. Ali (r.a.) soyundan olduğu kabul edilen babası İbrahim Şeyh'den almıştır. Daha sonra Türkistan'a yaklaşık 35 dk mesafede olan Otrar bölgesinde bulunan Arslan Bab'dan dini-tasavvufî bir eğitim almıştır. Ahmed Yesevi, Arslan Bab ile eğitimini tamamladıktan sonra hocasının önceden verdiği bir işaret üzerine Mâverâünnehir'e gitmiştir. Mâverâünnehir bu dönemde Semerkant ve Buhara gibi önemli âlimlerin yetiştirildiği medreseleriyle ünlenmiştir. Yesevi Buhara'ya geldiğinde Yûsuf Hemedânî'yi bularak dersler almış, tasavvufî kişiliği olgunlaşmıştır.¹⁷⁷ Arslan Bab'dan melâmet esaslarını, Yusuf Hemedânî'den zühd, takvâ, riyâzet, mücâhede,

¹⁷² Algar, **age.**, s. 458.

¹⁷³ Tosun, **age.**, 2002, s. 102.

¹⁷⁴ Tosun, **age.**, 2002, s. 107.

¹⁷⁵ Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevi", **DİA.**, TDV Yay., C. 2, İstanbul 1989, s. 160.

¹⁷⁶ Kadir Özköse, "Ahmed Yesevî ve Dîvân-ı Hikmet", **TASAVVUF: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, 2006, s. 294.

¹⁷⁷ Hayati Bice, **Pîr-î Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Hikmetleri**, h Yay., İstanbul 2014, s. 69-70.

ibadet ve zikir esaslarını alan Ahmed Yesevi Buhara’da hocası Hemedânî’nin yanında seyr-u sülûkunu tamamlamıştır. Ancak Ahmed Yesevi’nin yetişmesi, sadece bu iki ismin etkisinden ibaret olmamıştır. Hikmetlerinde İbrâhim Ethem, Şakîk-i Belhî, Ma’rûf-i Kerhî, Bâyezîd-i Bistâmî, Cüneyd-i Bağdâdî, Hallâc-ı Mansûr ve Şiblî gibi büyük mutasavvıflardan da feyz aldığı görülür.¹⁷⁸

Ahmed Yesevi’nin silsilesi hocası Yusuf Hemedânî kanalıyla Hz. Ebubekir (r.a.) ulaşır. Bu silsile Hz. Ebû Bekir’den başlayarak, Selmân-ı Fârsî, Kasım b. Muhammed b. Ebû Bekir, Cafer-i Sâdık, Bâyezîd-i Bistâmî, Ebû Hasan Harakânî, Ebû Ali Fârmedî, Yûsuf Hemedânî’ye kadar gelir. Yusuf Hemedânî’ye geldiği zaman onun öğrencilerinden Abdülhalik Gucdüvanî ile Hacegan, Ahmed Yesevi ile Yesevilik kolu olarak ikiye ayrılır.¹⁷⁹

3.4.4.2. Tasavvuf Anlayışı

Ahmed Yesevi’nin tasavvuf anlayışının temellerini Kur’an-ı Kerîm ve sünnet oluşturmuştur. Aynı hocası Hemedânî gibi şeriati tarikatın önüne koymuş, şeriatsız tarikatın olamayacağını düşünmüştür. Hatta şeriat konusunda öyle hassas davranmıştır ki “bir vakit namaz kılmayanın domuzdan farkı olmayacağını” söylemiştir.¹⁸⁰ Bu düşünceler hikmetlerinde de açıkça görülmektedir.

“Ümmet olsan, Mustafa'nın peşinde ol sen;

Dediklerin can ve gönilden hem kal sen;

Sünnetlerini sıla tutup ümmet ol sen;

Gece gündüz selam verip ülfet ol sen.”¹⁸¹

“Tarikata şeriatsız girenlerin, Şeytan gelip imanını alır imiş.”

“Şeriatını, şerayitini bilgen aşık, Tarikatın manasını bilir dostlar.”

“Tarikatın işlerini eda kılıp, Hakikatın deryasığa batar dostlar.”

¹⁷⁸ Cemal Tosun, “Hoca Ahmed Yesevî, Hayatı, Eserleri ve Toplumunu Eğitim Metodu”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, C.2, Ankara 2000, s. 121-122.

¹⁷⁹ Necdet Tosun, “Nakşibendiyye”, **Türkiye’de Tarikatlar, Tarih ve Kültür**, İSAM Yayınları, İstanbul 2015, s. 612.

¹⁸⁰ Osman Türer, “Hoca Ahmed-i Yesevî’nin Türk-İslam Tarihindeki Yeri ve Tasavvufî Şahsiyeti”, **Çeşitli Yönleriyle Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu**, Erzurum 1993, s. 18-19.

¹⁸¹ Mustafa Aşkar, Ahmed Yesevî ve Tasavvuf Anlayışı, **Diyanet İlmî Dergi**, C.29, S.6, Ankara 1993, s.57.

“İşbu yolu pirsiz dava kılanların, Şaşkın olup ara yolda kalır imiş.”¹⁸²

“Tarikata siyasetli mürşit gerek; O mürşide itikatli mürid gerek;

Hizmet kılıp pir rızasını bulmak gerek, Böyle aşık haktan nasib alır imiş.

İşbu yola ey birader pirsiz girme, Hak yadından bir an gafil olup yürüme;

Masivaya akıllı isen, gönül verme; Lanetli şeytan kendi yoluna salar imiş.”¹⁸³

Ahmed Yesevi bu hikmetlerinde Peygamber Efendimizin sünnetine sıkıca bağlanması gerektiğini, şeriatla tarikatın birbirinden farklı şeyler olmadığını, şeriatsız tarikatın anlaşılamayacağını, sûfinin tarikatı anlaması için önce şeriatı bilmesi gerektiğini, bu yolda pirsiz yürümek isteyenlerin başarısız olacağını, sûfinin başarılı olmak için hocasına gönülden bağlı olmasının şart olduğunu anlatmak istemiştir.

Yesevi'nin tasavvuf anlayışındaki sûfi; pasif, düşünüp taşınmadan itaat eden, bilinçsiz, dünya işlerinden uzaklaşarak tevekküle sığınan kişi değil, tam aksine çalışkan, itidalli, insanlara hizmet için çaba sarfeden, başkalarının iyiliğini isteyen, ancak bunları yaparken kulluğunu unutmayan kişidir.¹⁸⁴

3.4.4.3. Buhara'dan Türkistan'a Dönüşü

Hace Yûsuf Hemedânî'nin vefatından sonra yerine sırasıyla ilk halifesi Abdullah Berkî ikinci halifesi Hasan Endakî üçüncü halifesi olarak da Ahmed Yesevi geçmiştir. Buhara'da bu görev ile ne kadar meşgul olduğu net olarak bilinmese de zamanı geldiğinde hocasının önceden verdiği işaret üzerine buradaki halifeliği Abdülhâlik Gucdüvânî'ye bırakarak Türkistan'a dönmüştür.¹⁸⁵

Bu dönemde Türkistan belli ölçüde İslâmlaşmış olsa bile hâlâ Müslüman olmayan konar-göçer topluluklar vardır. Ahmed Yesevi çok iyi Arapça ve Farsça bilmesine rağmen Müslüman olmayan bu toplulukların İslâm'ı anlayabilmesi için Türkçe olarak İslâm'ı tebliğ etmiştir. Ayrıca Türkçe konuşulan bu coğrafyada yazı

¹⁸² Aşkar, *age.*, s.57.

¹⁸³ Aşkar, *age.*, s.57.

¹⁸⁴ Türer, *age.*, s. 19.

¹⁸⁵ Özköse, *age.*, s. 297.

çok kullanılmadığı için “Hikmet” adı verilen şiirleriyle sözlü olarak İslâmı tanıtarak sevdirmiştir.¹⁸⁶

Ahmed Yesevi ve Yesevi’den sonra onun müridleri İslâm’ı anlatmaya ve sevdirmeye devam etmiştir. Hakkında anlatılan rivayetlere göre doksan dokuz bin veya on iki bin müridi vardır. Müridlerinin başlıcaları şöyledir: Sûfî Muhammed, Danişmend Zernuki, Süleyman Hâkim Ata, Baba Maçın, Emir Ali Hakim, Hasan Bulgani, İmam Mergazi, Şeyh Osman Mağribi.¹⁸⁷

3.4.4.4. Talebeleri

Ahmed Yesevi’nin yetiştirdiği yüzlerce öğrencisi, binlerce müridi ve birçok halifesi vardır. Bu halifelerden en bilinenleri Arslan Bab’ın oğlu Yesevi’nin ilk halifesi Mansur Ata’dır. Ondan sonra yerine oğlu Tac hoca gelmiştir. Tac Hoca ünlü Zengi Ata’nın babasıdır.¹⁸⁸

Yesevi’nin ikinci halifesi Harezmi Said Ata’dır. Onun hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Ahmed Yesevi’nin Türkler arasında en tanınmış üçüncü halifesi Süleyman Hakîm Ata olmuştur. Süleyman Hakim Ata, Yesevi’nin küçük yaşta ilgisini çekmeyi başarmıştır. Yesevi’ye mürid olan Hakîm Ata hocasının isteği üzerine diğer öğrencilerle beraber odun toplamaya gitmiştir. Yesevi kendisini ziyarete gelen Hızır Aleyhisselama yemek yapmak için bu odunları istemiştir. Öğrenciler ormandan dönerken yağmur başlamış bundan dolayı Süleyman Hakim Ata dışında hepsinin odunları ıslanmıştır. Hızır bunun sebebini sorduğunda yağmurdan odunları korumak için giysilerini çıkarıp odunları örttüğünü söylemiştir. Bu cevap hoşuna giden Hızır Süleyman Ata’ya o zaman “Hakîm” (bilge) unvanını vermiştir. Yesevi’ye gönülden bağlı olan Hakîm Ata bundan sonra halkı irşad ile meşgul olmuştur.¹⁸⁹ Süleyman Hakîm Ata’nın en önemli halifesi Arslan Bab’ın oğlu olan Zengi Ata’dır. Yesevi sülalesini Zengi Ata’nın müridlerinden olan Seyyid Ata ve Sadr Ata devam ettirmiştir.¹⁹⁰

Pîr-i Türkistân, Hâce-i Türkistân, Hazret-i Sultân, Sultanu’l-Evliyâ, Evliyâlar serveri gibi unvanlarla anılan Ahmed Yesevi’nin tasavvufi manzumelerden oluşan Türk-İslâm dünyası açısından ciddi bir öneme sahip olan eseri Divan-ı Hikmet’dir. Divan-ı Hikmet Türk İslâm edebiyatının Kutadgu Bilig’ten sonra en eski yazılı örneğidir. Ayrıca Divan-ı Hikmet eski halk

¹⁸⁶ Mümin Munis, **Pîr-i Türkistan Hace Ahmed Yesevi**, Mostar Yayınları, İstanbul 2016, s. 56-59.

¹⁸⁷ Köprülü, **age.**, s. 86.

¹⁸⁸ Aşkar, **age.**, s. 60.

¹⁸⁹ Köprülü, **age.**, s. 153-155.

¹⁹⁰ Köprülü, **age.**, s. 163.

edebiyatından birçok şey getirerek onlara İslâm ruhunu katmış, daha anlaşılır olarak eski millî şekiller ve eski vezinler kullanılarak yazılması bu eseri Tassavufî Türk edebiyatının en değerli eseri olma konumuna yükseltmiştir. Bu eserin diğer bir önemi, Özbekler, Kırgızlar, Kazaklar ve diğer Türk toplulukları arasında dini bir kitap gibi görülüp saygı duyulmuş olmasıdır. Bu sayede bu eserin sayısız yazma nüshası oluşmuştur.¹⁹¹

Ahmed Yesevi'nin eserleri arasında gösterilen Fakrnâme, Divan-ı Hikmet'in Taşkent ve bazı Kazan nüshalarının içinde geçmektedir. Ama Bu eserin Divan-ı Hikmet'in başka nüshalarında bulunmayışı, Ahmed Yesevi sonrası yazılıp Ahmed Yesevi'ye mal edildiğini gösterir.¹⁹²

3.4.4.5. Menkıbevi Hayatı

Hace Ahmed Yesevi'nin tanınmaya başlayıp ününün artmasıyla beraber onun hakkında anlatılan menkıbelerde çoğalmaya başlamıştır. Bunlardan bazıları şöyledir:

Ahmed Yesevi geçimini kaşık ve kepçe yontarak sağlamış. Yonttuğu eşyaları öküzünün üzerindeki heybeye koyar ve öküzü mahalle mahalle dolandır, yontulan eşyalardan satın almak isteyen alır, parasını heybeye koyar. Eğer ki biri eşyayı alır ve parayı heybeye koymazsa öküz onun peşinden ayrılmaz, parayı koyuncaya kadar onu takip eder.¹⁹³

Ahmed Yesevi'nin hocası Arslan Bab anlatılan bir menkıbeye göre ashabin ileri gelenlerindenmiş ve yaklaşık dört yüz veya yedi yüz yıl yaşamış olduğu söylenir. Arslan Bab'ın Ahmed Yesevi ile olan alakası manevi bir işaretten dolayı olduğu anlatılır. Buna göre : Hz. Peygamber Efendimizin yaptığı savaşlardan birinde Ashab-ı Kiram aç kalarak Efendimizin huzuruna gelmiştir. Peygamber Efendimizin duası üzerine Cebrail Cennet'ten bir tabak hurma getirmiştir. Bu hurmalardan biri yere düşmüştür. Bunun üzerine Cebrail *"Bu hurma sizin ümmetinizden Ahmed Yesevi isimli birinin nasibidir"* demiştir. Bu nasibi Ahmed Yesevi'ye ulaştırması için Efendimiz ashabına içlerinden birisinin bu görevi üstlenmesini teklif etmiştir. Arslan Bab dışında ashaptan hiçkimse cevap vermemiştir. Yalnızca Arslan Bab Efendimizin yardımıyla bu görevi yerine getirebileceğini söylemiştir. Böylece Efendimiz o hurma tanesini eliyle Arslan Bab'ın ağzına koymuş, Ahmed Yesevi'yi nasıl bulacağını tarif ettikten sonra onun eğitimiyle ilgilenmesini istemiştir. Arslan

¹⁹¹ Köprülü, *age.*, s. 192-194.

¹⁹² Eraslan, *age.*, s. 161.

¹⁹³ *age.*, s. 84.

Bab, üzerine düşen görevi yerine getirmiş, Yesevi'nin kendisiyle olan eğitimini tamamladıktan birkaç yıl sonra vefat etmiştir.¹⁹⁴

Ahmed Yesevi hocası Arslab Bab sonrası pîr olarak Yûsuf Hemedânî'yi bulmak için uzun yıllar dertlendiğini, nihayet yirmi yedi yaşında hocası Hemedânî'yi bulduğunu “*Zâtı Ulu Hoca'm, sana sığınıp geldim*”, dizeleriyle dile getirmiştir.¹⁹⁵

Ahmed Yesevi ilk olarak kendi yakınları arasında tanınmaya başlamıştır. Onun ününün artması ise devrin Yesevi isimli hükümdarı sayesinde olmuştur. Bu hükümdar avlanmayı çok severmiş ancak Karacuk olarak adlandırılan dağın zorlu şartları yüzünden hiç av yapamamıştır. Bunun üzerine dağın kaldırılmasını devrin Türkistan evliyalarından rica etmiştir. Evliyalar toplanıp dua etmişler, fakat dağın ortadan kaybolmasına güçleri yetmemiştir. Sonra Ahmed Yesevi'nin küçük olduğu için duaya çağrılmadığı öğrenilmiştir. Hoca Ahmed duaya çağrıldığında ablasına bu konuyu söylemiş, ablası babasının ona bir sofraya vasiyet ettiğini sofrayı açabilirse gidebileceğini söylemiştir. Sofrayı açan küçük Ahmed dua etmeye gitmiş, dua boyunca babasının hırkasının içinden başını çıkarmamıştır. Dua bittiğinde görmüştür ki çıkan yağmur ve fırtına dağın yok olmasına sebep olmuştur. Hükümdar bu kerameti görünce hocadan çok etkilenmiş ve adının sonsuza kadar anılmasını istemiştir. Hoca Ahmed bu isteğine olumlu yanıt vererek “*Âlemde bizi kim severse, senin adınla beraber yâd eylesin.*” demiştir. Hoca Ahmed bundan dolayı günümüze kadar Yesevi lâkabıyla anılmaya başlanmıştır.¹⁹⁶

Ahmed Yesevi'nin ünü artınca ondan rahatsız olan Sûrî kasabası halkı, hoca ve talebeleri tekkede yokken kestikleri bir sığırı tekkeye koymuşlardır. Hoca talebeleriyle beraber tekkeye geldiğinde onlar sığırlarını aramak için tekkeye girmek istediklerini söylemişlerdir. Hoca onlara “*Girin itler, girin köpekler!*” diyerek karşılık vermiş, bu kişiler tekkeye girer girmez köpek şekline dönüşmüştür. Bundan hayrete düşüp etkilenenler özür dileyerek, hocadan köpeğe dönenleri eski haline getirmesini rica etmiş, Hoca Ahmed bu ricayı kabul etmiştir. Ancak Yesevi'ye karşı nefreti bitmeyen bu halk hocanın oğlu İbrahim'i katletmiştir.¹⁹⁷

Ahmed Yesevi'nin şöhreti Türkistan'a yayıldığı zaman, Horosan Erenleri onun büyüklüğünü bilmelerine rağmen derecesini ölçmek istemiştir. Bu kişiler bir oyun oynamaya karar verip, içlerinden birine turna kıyafeti giydirerek hocayı yanlarına davet etmişlerdir. Durumun farkında olan Hoca Ahmed müritleriyle beraber turna kıyafeti içerisinde bu kişileri karşılamıştır. Bu kişiler hocanın

¹⁹⁴ Köprülü, *age.*, s. 78-79.

¹⁹⁵ *age.*, s. 83.

¹⁹⁶ *age.*, s. 80-82.

¹⁹⁷ *age.*, s. 92-93.

büyükliğünden çok etkilenmiştir. Bu sırada Hacı Ahmed suya bakakalmıştır. Tam o anda nehirden mallarıyla geçen bir kimse eğer nehri sağsalim geçebilirse mallarının yarısını bağışlayacağını dile getirmiştir. Hoca bu kişiye yardım etmiş, yardım karşılığı sağsalim kurtulan kişi mallarının yarısını hocaya bağışlamıştır. Ahmed Yesevi ise bu malları Horsa Erenleri arasında paylaşmıştır. Hocanın merhametli ve cömert davranışı, bu kişilerin bir kez daha Hacı Ahmed Yesevi'ye hayran olmasını sağlamıştır.¹⁹⁸

3.4.4.6. Vefatı ve Türbesi

Ahmed Yesevi Peygamber Efendimize olan sevgi ve sünnetine bağlılığından dolayı altmış üç yaşına geldiği zaman, tekkesinin alt kısmına bir çilehane yaptırmış ve burada ölüm tarihi olarak kabul edilen 1116 yılına dek ibadet ile meşgul olmuştur.¹⁹⁹

Anlatılanlara göre, Yesevi'nin ölümünden yaklaşık iki asır sonra Timur rüyasında Yesevi'nin kendisine zaferi müjdelediğini görmüştür. Timur bu rüyadan sonra girdiği savaşta zaferi kazandığı zaman Yesevi'yi ziyaret etmiş ve Kazakistan'ın Türkistan bölgesinde bulunan kabrinin üzerine döneminin ve bugünün en güzel mimari eserlerinden olan türbeyi yaptırmıştır.²⁰⁰

Ahmed Yesevi, Türkler arasında İslâmiyet'in yayılmaya başladığı bir devirde, halkın arasında, halkın anlayabileceği bir şekilde hikmetleriyle İslamiyet'i ve tasavvufu anlatmıştır. Yesevi, Türk tarihinde ilk defa bir Türk tarikatının kurulmasının ve yayılmasının önderi olmuştur.

Ahmed Yesevi hem yaşadığı dönemde hem de kendisinden sonra yetişirdiği öğrencilerle İslâm'ı tanıtmaya ve sevdirmeye devam etmiştir. Ahmed Yesevi geçmişte olduğu gibi günümüzde de hâlâ çokça sevilir. Öyle ki bugün Kazakistan'ın Türkistan bölgesinde bulunan türbesi Türk- İslâm dünyasından birçok ziyaretçiyi ağırlamakla beraber Müslüman olmayan Türkler tarafından da ziyaret edilmektedir.

¹⁹⁸ *age.*, s. 84-85.

¹⁹⁹ Bice, *age.*, s. 113-114.

²⁰⁰ Hayati Bice, *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, UNESCO 2016 Hoca Ahmed Yesevî Yılı Anısına, Ankara 2016, s. 253-255.

SONUÇ

Türkler arasında İslâmiyet, yaklaşık ikiyüz yıllık bir mücadele sonunda özellikle Türkistan'a gelen İslâm âlimlerinin gayretiyle hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. İlk olarak savaş, ticaret, tüccarlar aracılığıyla başlayan bireysel olarak İslâmlaşma süreci, Emevilerin Arap olmayan Müslümanlara karşı uyguladıkları katı ve adaletsiz politikalar sonucunda Türklerin İslâmiyet'e mesafeli yaklaşmasına sebep olmuştur. Emeviler sonrası Abbasiler döneminde ise Türklerin İslâm'a olan önyargıları kırılmaya başlamıştır. Çünkü Abbasiler, Emevilerin uyguladığı mevali politikasını terk etmiş, Türkleri ordu ve siyasete dâhil etmiştir. Müslümanların arasına girme fırsatı bulan Türkler İslâmiyet'i daha yakından tanımaya başlamıştır.

XI. yüzyıl, Türkistan coğrafyasında Türk-İslâm devletlerinin kurulup güçlendiği, medreselerin, ilim adamlarının, âlimlerin ve sûfilerin çoğaldığı bir dönem olmuştur. Sâmânîler, Karahanlılar, Selçuklular ve Gazneliler önemli Türk-İslâm devletlerinin ilkleri olmuştur. Bu devletler Türk-İslâm medeniyetinin temellerini atmış, destekledikleri âlimler ve sûfiler bu medeniyeti şekillendirmiştir.

Ancak Türk İslâm dünyası böyle parlak bir dönemi yaşarken, İslâm alemi Sünnî Şîî tartışmalarının yanında Sünnî gruplar arasında da ciddi tartışmalara şahit olmuştur. Hemedan'ın küçük bir köyünde bu dönemde dünyaya gelen Yûsuf Hemedânî 18 yaşında Bağdat'a eğitim için gittiğinde bu tartışmalara dâhil olmak zorunda kalmıştır. Bağdat'ta Hatib el-Bağdadî'den hadis, Nizamiye medresesinin ünlü müderrislerinden olan Ebû İshak Şîrâzî'den fıkıh dersleri almış, tasavvufta asıl mürşidi sayılan Fârmedî'ye intisap etmiştir. Ancak tartışmayı sevmeyen, ömrünü ilim, irşad ve talebe yetiştirmeye adanmış olan Hemedânî Bağdat'tan ayrılarak Türkistan'a gelmiştir. Dönemin ilim ve kültür merkezleri olan Semerkant ve Buhara gibi önemli şehirlerde dersler vermiş, halkı İslâm'a davet etmiş, ders halkaları kurmuş, pek çok bölgeye seyahat etmiş, seyahat ettiği bölgelerin gayrimüslim halklarına samimi bir şekilde İslâm'ı anlatmış, birçok talebe yetiştirmiştir.

Yûsuf Hemedânî yetiştirdiği talebeler sayesinde Türkistan ve Anadolu'da sûfi tarikatların gelişmesinde, Türkistan'ın ve Anadolu'nun İslâmlaşmasında büyük bir rol oynamıştır. Çünkü Hemedânî, yaşadığı dönemdeki siyasî ve dinî tartışmalardan, karışıklıklardan uzak durmuş, asıl amacı İslâm'ı anlatmak, tanıtmak olmuştur. Bu sayede yaşadığı dönemde birçok bölgeye seyahat ederek İslâm'ı anlatmış, ayrıca kendisi gibi İslâm'ı anlatacak öğrenciler yetiştirmiştir. Orta Asya ve Anadolu'nun büyük oranda İslâmlaşmasına vesile olan en önemli iki öğrencisi, Abdülhâlik Gucdüvânî ve Ahmed Yesevi'dir. Gucdüvânî ile beraber Anadolu'ya ve tüm dünyaya Hâcegân- Nakşibendilik, Yesevi'yle beraber özellikle Anadolu'da etkili olan Yesevîlik yayılmıştır. Hemedânî yazdığı eserlerden ziyade yetiştirdiği

öğrencilerle Türkistan'dan Anadolu'ya, Anadolu'dan Balkanlara ve dünyanın birçok yerinde İslâmiyet'in yayılmasında ve yerleşmesinde öncü olmuştur.

KAYNAKÇA

ABDÜLÂZİM MAHMÛD ed-DİB, "İmâmü'l-Haremeyn el- Cüveynî ", **DİA**, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

AHMEDOVA, Zamira, **Türkler Arasında İslâmiyet'in Yayılmasında Tasavvufun Rolü**, Yüksek Lisans Tezi -Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

AKKUŞ, Mustafa, "Gazneli Mahmud'un Mutasavvıflarla İlişkisi", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Konya 2019.

AŞKAR, Mustafa, "Ahmed Yesevî ve Tasavvuf Anlayışı", **Diyanet İlmî Dergi**, C.29, S.6, Ankara 1993.

ATTÂR, Ferîdüddîn, **Tezkiretü'l Evliyâ** (Çev. Süleyman Uludağ), İlim ve Kültür Yayınları, Bursa 1984.

ALGAR, Hamid , "Bahaeddin Nakşibend", **DİA**, C.14 , Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

BARTHOLD V.V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan** (haz. H. Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.

BARTHOLD V.V., **İslâm Medeniyeti Tarihi** (Çev. M. Fuad Köprülü), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.

BAYSAN, Ahmet, **Şeyh Seyyid Ahmed Siyâhî ve Evliyâ Sohbetleri**, Töre Yayınevi, Kastamonu 2015.

BİCE, Hayati, **Pîr-î Türkistan Hoca Ahmed Yesevî ve Hikmetleri**, h Yayınları, İstanbul 2014.

BİCE, Hayati, **Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî**, UNESCO 2016 Hoca Ahmed Yesevî Yılı Anısına, Ankara 2016.

BİÇER, Bekir, **Türklerin İslâmlaşma Süreci**, Akçağ Yayınları, Ankara 2013.

CAHEN, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler** (Çev. Y. Moran), e Yayınları, İstanbul 1984.

CÂMÎ, Abdurrahman, **Nefahatü'l-Üns Evliya Menkıbeleri** (Çev. Lamiî Çelebi), Marifet Yayınları, İstanbul 1995.

DEVLETŞAH, Devleşah Tezkiresi (Çev. Necati Lugal), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

EBÛ ABDURRAHMAN ES- SÜLEMÎ, Tabakât's-Sûfiyye – İlk Zâhid ve Sûfiler (Çev. Abdürrezzak Tek), Bursa Akademi Yay., Bursa 2018.

ERASLAN, Kemal, "Ahmed Yesevi", DİA, C.2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.

ERAYDIN, Selçuk, Tasavvuf ve Tarikatlar, Marmara Üniversitesi İlahiyat Falültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

ESİN, Emel, "Sûliler: İslâm ile Karşılaşan İlk Türkler", İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi, C.7, İstanbul 1979.

GİBB H. A. R., Orta Asyada Arap Fütuhâtı (Çev. M. Hakkı), Evkaf Matbaası, İstanbul 1930.

GOLDEN, Peter, Türk Halkları Tarihine Giriş (Çev.Osman Karatay), Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.

GÜRER, Dilaver, "Sıfatü's –Safve", DİA, C.37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009

HEMEDÂNÎ, Hâce Yûsuf, Rütbetü'l Hayat-Hayat Nedir (Çev. N. Tosun), İnsan Yayınları, İstanbul 2016.

HUNKAN, Ömer Soner, Türk Hakanlığı (Karahanlılar), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.

HUNKAN, Ömer Soner, "Türk Hakanlığı(Karahanlılar)'nda Hanedan ve Bürokrat-Ulema Çatışması: İlk Bürokrat-Ulema İhtilali", XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 2006.

HÜCVİRÎ, Keşfu'l Mahcûb- Hakikat Bilgisi (haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 2018.

İBN'UL CEVZÎ, Sıfatü's –Safve Allah Dostları (Çev.Abdülvehhab Öztürk), Kahraman Yayınları, İstanbul 2016.

İBNÜ'L ESİR, El Kamil Fi't-Tarih Tercümesi (Çev. Ahmet Ağırakça), C.2, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İMAM-I GAZALÎ, El Munkızu Min-e'd-Dalâl, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 1970.

İBN SİNA, Risaleler (Çev. Alparslan Açıkgenç- M. Hayri Kırbasoğlu), Kitabiyet Yayınları, Ankara 2004.

İNAN, Abdülkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.

"Abdülhalik Goncdüvânî", **Evliyalar Ansiklopedisi**, C.1, İhlas Holding Gazetecilik, İstanbul 1992.

KAFESOĞLU, İbrahim, Sultan Melikşah, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınevi, İstanbul 1973.

KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1998.

KANAR Mehmet, "Seyyid Yûsuf-i Hemedânî'nin Tasavvufa Dair Bir Risalesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası**, S.10, İstanbul 2008,

KARA, Mustafa, "Taavvuf Kültürünün Türkistan Macerasına Genel Bakış", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, C.10, S.1, 2001.

KARA, Mustafa, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.

KİTAPÇI, Zekeriya, Türkler Nasıl Müslüman Oldu, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2004.

KİTAPÇI, Zekeriya, "Türklerin Müslümanlığı Meselesine Kur'an ve Hadis Işığında Yeni Bir Bakış" **Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi**, Türk Dünyası Özel Sayısı: 53, Ankara 2013.

KOCA, Sâlim, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", **Türkler**, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002.

KISAKÜREK, Necip Fazıl, Başbuğ Velilerden 33, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2006.

KİTAPÇI, Zekeriya, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler-Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi, Dizgi Yayınevi, Konya 2008.

KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.

KUŞEYRÎ, Abdülkerim, Tasavvuf İlimine Dair Kuşeyri Risalesi (haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 2017.

MANSUROV Fathiddin ve **Faudzinaim** H.j Badaruddin, "Hace Yusuf Heedani: İki Büyük Sûfi Tarikatın İlham Kaynağı", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.26, Temmuz-Aralık 2011.

MEMİŞ, Murat, "Bir Kelamcı Olarak İmam'ül Haremeyn-Cüveynî", **Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.2, 2006.

MERÇİL, Erdoğan, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

MUNİS, Mümin, **Pîr-î Türkistan Hace Ahmed Yesevi**, Mostar Yayınları, İstanbul 2016.

OCAK, Ahmet, "Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", **Türkler**, C.5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

OCAK, Ahmet, **Selçukluların Dinî Siyaseti ve İslâm Âlemi**, Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya 1999.

OCAK, Ahmet Yaşar, **Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Evliya Menâkıbnâmeleri**, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Kündürî", **DİA**, C.26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Türklerin İslâmiyet'î Kabulü", **Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi**, Türk Dünyası Özel Sayısı: 53, İstanbul 2013.

ÖZKÖSE, Kadir, "Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet", **TASAVVUF: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, S.16, 2006.

SAMİ, Şemseddin, **Kamusu'l-Âlâm**, Mihran Matbaası, İstanbul 1898.

ŞEŞEN, Ramazan, **İbn Fadlan Seyhatnamesi**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.

ŞUŞUD, Hasan Lütfi, **İslâm Tasavvufunda Menakıb-ı Evliya**, Ergin Kitabevi, İstanbul 1958.

ŞEYH SAFİYÜDDİN, **Reşahat Can Damlaları** (sadeleştiren: N. F. Kısakürek), Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2015.

TAŞAĞIL, Ahmet, **Kök Tengri'nin Çocukları**, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018.

TOGAN, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

TOSUN, Cemal, “Hoca Ahmed Yesevî, Hayatı, Eserleri ve Toplumunu Eğitime Metodu”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, C.2, Ankara 2000

TOSUN, Necdet, **Bahaeddin Nakşibend**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002.

TOSUN, Necdet, “Nakşibendiyye”, **Türkiye’de Tarikatlar, Tarih ve Kültür**, İSAM Yayınları, İstanbul 2015.

TOSUN, Necdet, "Hoca Bahaeddin Nakşibend", **Uluslararası Bahaeddin Nakşibend ve Nakşibendilik Sempozyumu**, İstanbul 2016.

TOSUN, Necdet, “Reşehât”, **DİA**, C.35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.

TOSUN, Necdet, "Yûsuf el-Hemedânî" , **DİA**, C.39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul 2010.

TURAN, Osman, **Selçuklular ve İslâmiyet**, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980.

TÜMER, Günay, "Atalar Kültü", **DİA**, C.4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.

TÜMER, Günay, "Birûnî", **DİA**, C.6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

TÜRER, Osman, “Hoca Ahmed-i Yesevî’nin Türk-İslam Tarihindeki Yeri ve Tasavvufî Şahsiyeti”, **Çeşitli Yönleriyle Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu**, Erzurum 1993.

YİĞİT, İsmail, "Rîbat", **DİA**, C.35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.

ULUDAĞ Süleyman, “Nefehâtü’l- Üns”, **DİA**, C.32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

USTA, Aydın, "Türklerin İslâmlaşması Üzerine Bir Tetkik", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S.37, C.4, 2016.

ÜÇİŞİK, Seyyid Abdülhakîm Arvâsî , **er-Riyâzü’t-Tasavvufiyye**, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1341.

YAZICI, Nesimi, **İlk Türk İslâmları Devletleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınevi, Ankara 1992.

YAZICI, Tahsin, "Ebû Ali el-Farmedî", **DİA.**, C.10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

YAZICI, Tahsin "Ebû Saîd Ebü'l-Hayr", **DİA.**, C.10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

YILDIZ, Hakkı Dursun, **İslâmiyet ve Türkler**, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015.

<http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Islam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/YUSUF-I-HEMEDANI/1466>

